

Fatih Camii

HALİM BAKİ KUNTER

A. SAİM ÜLGEN

Fatih Mehmed II. nin fethi müteakip İstanbul'un yüksek bir tepesi üzerine büyük bir cami ile beraber yaptırmış olduğu mimarî manzume bu şehrin son derece dik-kate şayan tarihî âbidelerinden birini teşkil eder.

Sekiz medreseyi, sekiz tetümme medresesini ayrıca *darüşşifa, darüzziyafe* (tabhane), *İmaret, kütüphane, Kârvansaray, hamam* ve saire gibi müstemilâtı ihtiva eyleyen ve çok geniş bir saha kaplayan bu muazzam ve mütenazır mimarî eserin mührakını teşkil eden Fatih camii ve buna dair intişar etmiş olan yazıları umumî bir tetkike tâbî tutmağrı ötedenberi istiyordum. Tarihî bir mevzu olmaktan, san'at ve estetik bahislerinin umumî çerçevesinden çıkarak bir ihtisas işi halini alan, bundan başka plân ve makta' çizilmesini de icap ettiren bu çalışmada bilgisi kadar ruhundaki san'at heyecanı ve görüşü kuvvetli bir arkadaşla elbirliği yapılması lüzumu kendini gösterdiğinden eski eserlere bağlılığımı ve Türk âbidelerine hayranlığımı bize daha talebelik hayatında iken verdiği eserlerle isbat eyleyen, kabiliyet ve iktidarını çok genç yaşda salâhiyetli üstaplara teslim ettirmeğe muvaffak olan Mimar Ali Saım Ülgen' den bu himmeti istedim.

Tarih ve san'at bakımından yüksek bir değer taşıyan bu mimarî manzumeyi Türk san'at eserlerinin güzelliğine ve füsununa gönlünü kaptırmış birer âşık heyecaniyle iyiden iyiye inceledik. Bir yandan âbideyi, öbür yandan şimdiye kadar bu âbide hakkında yazılmış veya çizilmiş olan eserleri tetkik eyledik. Bunları birbirleriyle, ortada duran hakikatle veya kalabilen izlerle karşılaştırdık. Uzun uzun düşündük, itinalı ölçüler aldık. Düşündüklerimizi teyid edecek ilmî ve maddi deliller aradık ve bulduk.

Aşağıdaki yazıyı işte böyle uzunca süren bir emeğin, el ve gönül birliğinin mahsulü olarak karilerimize arz etmekteyiz.

Birçok değerlere ve hususiyetlere malik olan Fatih camii'nin en güzel taraflarından biri de yüksek bir kıymeti haiz bulunan kapısıdır.

İç ve dışı tamamiyle mermerden yapılmış olan *Tak-Kapı*'nın çok kuvvetli *Selçuk* tesirini tebarüz ettiren haricî sivri kemeri altına ince bir san'at görgüsünün kudretli eliyle imtizaç ettirilen *Bursa kemeri* ve bunların altına dizilmiş olan *istalâktütlü* bu güzel heyete mimarî eserlerimiz arasında ve mimarî tarihimizde mutena bir mevki bahşeylemiştir.

Türk san'atkârı bediî duyguları plâstik bir eserde millî dehanın inkişaf seyrini de göstererek çok kuvvetli ve güzel bir surette yaşatmıştır. San'at kudreti burada âzamî sadelik içinde asil ve muhteşem bir eser yaratmasını bilmiştir. Tarihde eski bir devri kapayıp yenisini açan büyük bir zaferin gönüllere verdiği heyecanı duymuş olan san'atkâr bu kapıyı denilebilir ki yalnız cami için değil belki tarihin ve Türklerin girdiği yeni devir için de bir medhal olarak inşa etmiş; büyük zaferin hatırasını yaşatacak, onu nesillere ulaştırarak bir zafer takı gibi yükseltmiştir. Türklüğün, her yerde kendini gösteren, yüksek kudreti önünde saygı ile eğilerek onun altından geçer ve mevzuumuza gireriz.

Halim Baki Kunter

Fatih camii İstanbulun en eski âbidelerinden biridir. İstanbulun fethinden dokuz sene sonra yani 1462 (867) yılında inşasına başlanılan bu mühim eserin yapısı sekiz se-

ne devam etmiş ve 1470 (875) tarihinde nihayet bulmuştur.

1179 tarihindeki büyük zelzelede mimar *Eski Sinan*'ın sekiz yılda yapmış ol-

duğu ilk Fatih camii'nin büyük kubbesi, türbe ve sair aksamı sakatlandığından Mustafa III. ün emrile caminin yalnız harım kısmı tamamen yıkılıp mihrap tarafına doğru ileri götürülmüş ve Sultan Ahmet Camii plâni tatbik edilerek inşaata yeniden başlanmıştır. Fatih camii bu suretle eski şeklini kaybettiği gibi Edirne'de çok mütekâmil bir veçhe gösteren ve Koca Sinan'a gelinceye kadar hiç bir san'atkâr tarafından istifade edilmeğe cesaret gösterilemeyen üç şerefeli cami dahi san'at müdekkikleri tarafından bu eser gibi tetkik edilmeden geçilmiş olduğundan İstanbul'da umamî karakter itibarile Ayasofyaya benzeyen Beyazıt Camii (1501 - 1506) Türk mimarisinde birdenbire doğan bir eser olarak telâkki edilmiştir. Bu sebeple İstanbul'a gelen Türk san'atkârlarının Bizans'ın Ayasofyasının azamî tesiri altında kaldıkları kanaati hasıl olmuştur. Halbuki Bursa, Edirne ve İstanbul'daki eserler kronoloji dahilinde iyice tetkik edildiği takdirde inşa tarzı ve mimarî karakteri itibarile Ayasofyadan çok ayrı hususiyetler gösteren Üç Şerefeli Camii meydana çıkar (1432). Bir takım üstün vasıflar taşıyan böyle bir eseri mimarî tarihimizde Ayasofyanın tesiri altında kalmadan Selçuk san'atının kuvvetli unsurlarile beslenmiş bir Türk mimarı ibda eylemiştir. Bunu takip eden âbidelerimizde vücut bulan tekâmül hiç de hayretle karşılanacak bir hâdise değildir. Bu tekâmülü Ayasofyanın tesirine atfetmek de gayretkeşlikten ibarettir. Fatih camii hakkındaki etüdü hazırlarken bu cami hakkında bundan evvel intişar etmiş olan yazırlarla bu camiden bilmünasebe bahseden yazırları ve yine bu camiye aid resimleri tetkik ettik. Bunlar da şunlardır:

1 — لوايع الدور في ظلمة اطلس مينور — Nurosmaniye kütüphanesi.

2 — حدیقة الجوامع , 1281.

3 — Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt. I, S. 138-140.

4 — Dr. Ağa oğlu Mehmet, Fatih camisinin şekli aslisi, (Hayat Mecmuası, No. 45, sene 1927).

5 — بیان منازل سفر عراقین سلطان سلیمان خان Matrakçı Nasuh, H. 944, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.

6 — Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi (Fazıl Ahmet Paşa kısmı) tarihi, H. 1083, fiş No. 1029.

7 — Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi (Fazıl Ahmet Paşa kısmı) fiş No. 1027.

8 — Halil Ethem Eldem, Camilerimiz.

9 — Celâl Esad, Türk San'atı, 1928.

10 — Dr. Süheyl, Fatih Darüşşifası, 1932.

11 — Sir William Stirling Maxwell Bart, The Turksin, MDXXXIII London, MDCCCLXXXIII.

12 — Byzantion (Die Apostolkirche und die Mehmedije zu Konstantinopel - K. Wulzinger), Paris. 1932.

13 — A. Gabriel, Les Mosquées de Constantinople, Paris. 1926.

14 — C. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopel, Berlin. 1912.

15 — C. Gurlitt, Orientalisches Archiv I, Berlin. 1912.

Bunlardan Wulzinger'in Byzantion'daki yazısı 32 sahife tutan uzunca bir tetkikdir. Ve etüdlerin içinde en etraflısı ve muahharıdır. Wulzinger yukarıda sayılan mehzazların hemen hepsini görmesine rağmen binayı yerinde kuvvetle tetkik etmediği ve Havariyun kilisesinin üstüne yapıldığı iddiasını ileri sürerek buna tamamen inandığı için bir çok noktalarda yanlış hükümlere varmıştır.

Bugüne kadar yazılan bütün yazırların tenkidini ihtiva eden bu makalenin iyice tetkik ve mukayesesini yapmakla bu bina üzerine yürütülen bilcümle mülâhazaları da tenkit ve mütalâa etmiş olacağız.

Ayrıca bugüne kadar nazarı itibare alınmayan noktaları da tebarüz ettirmeğe çalışacağız.

ESKİ FATİH CAMİSİNİN EVSAFI

1462 (867) - 1470 (875) yılları arasında Mimar Eski Sinan (1) tarafından yapılan bu cami Türk mimarî tarihinde mimar Koca Sinan'ın devrine kadar devam eden zincirleme tekâmülün çok karakteristik bir halkası idi. Bugün mevcut cami eskisin-

(1) Eski Fatih caminin mimarı hakkında bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Mehmet Ağa-oğlu tarafından yazılan makale M. Wulzinger

den harim ve haricî kitle itibarile çok farklıdır.

Eski tarihlerde ve حديقة الجوامع nam eserde eski binanın temellerine kadar hedm edilip yeniden inşa edildiği yazılıdır. Halbuki bazı kısımları muhafaza edilmiştir. Ve bunlar bugün elimizde çok mühim birer vesika ve mukayese unsurudur.

Eski Fatih Camii Evliya Çelebinin verdiği malûmata, *Suyolları haritasında* ve *Mıtrakçı Nasuh*'daki resimlere göre büyük ve tam bir kubbe ile örtülmüş olup mihrap üstüne bir yarım kubbe inşa edilmişti.

Caminin hariminde büyük kubbeyi ve mihrap yarım kubbesini tutan, cenah kemerlerinin istinat ettiği, iki büyük pilpaye ile iki mermer sütun cenahları orta kısımdan ayırmakta idi. Bu cenahların üstleri, tanburları yüksek (2) üçer kubbe ile örtülmüş ve son cemaat mahalli revaklı bir avlu ile çevrilmişti. Bu şeklin müşahhas bir nümunesini Beyazıd camiinde bazı noktaları hafz ile temin edebiliriz. Bu vesile ile de şunu arzetmek lâzımgelir ki İstanbulda *Beyazıd Camii*, Aya-sofyanın tesiri altında bir karakter kazanmış

ger tarafından tenkit edilirken hiç vesika zikredilmeksizin Christodulos adında Yunanlı bir mimar zikredilerek Mehmet Ağaoğlu'nun eski Sinanî mimar gösterdiği, bu Yunanlı mimarı ikinci plâna aldığı kaydediliyor, ve bu bir gayretkeşlik telâkki ediliyor. Halbuki böyle bir san'atkâra Demeter Kantimiri'nin Osmanlı Tarihinden başka bir vesikada rastlayamadığımız gibi توارخ آل عثمان da Fatih camisinin mimarı olarak serahatle Sinan adı zikredilmiştir.

Mimar Eski Sinan'ın vakıf kayıtlar arşivinde müseccel iki tane vakfiyesi vardır. Bir evall rebütlahir 869 diğeri evall rebütlevevle 873 tarihlidir.

Kızıtaşı mahallesinde bir mescid ile bir mektep ve bir zaviye ve bunların idaresi için bazı akarat vakfeylemiştir. Vakfiyede vâkıfın adı şu suretle yazılmıştır: *سنان الدين يوسف بن عبدالله العتيق العمار*

İlk Fatih camii mimarına verilen Atik Sinan adının bu zatı mimar Koca Sinan'dan ayırmak için kullanılmış olmadığı Mimar Koca Sinan'dan çok evvel yazılan vakfiyeden anlaşılacaktır.

(2) *Mıtrakçı Nasuh*'un resmine bakınız. Bursa üslubunun İstanbulda imtidat eden bir karakteri olduğuna kanaat getirebiliriz.

ve taazzuv ederek vücut bulmuş değildir. *Fatih camii*ndeki tekemmülle *Beyazıd camii*; Beyazıd ve Çarşanbadaki *Sultan Selim camii*lerinin imtizacından da *Sinan Ekolü* doğmuştur.

*Beyazıd camii*nde yanlardaki kollar ve bunların bağlandıkları şimal garp yarım kubbesinin kaldırılmasile *Eski Fatih Camii* vücade gelir; hem de bütün teşkilât ve mantığı ile.

Suyolları haritasında mevcut *Fatih, Atik Ali paşa* ve *Beyazıd* camileri resimlerini mukayese edersek yan cephelerinin birbirlerine oldukça müşabih olduklarını görürüz.

Yan cephelerin sağır olamayacağı keyfiyeti de göz önünde tutulursa büyük kubbenin istinat ettiği dört kemerden mihrap cihetindeki mihrap üstü yarım kubbelerinin dayanmakta olduğu anlaşılır. Diğer üçünde pencerele açılmış ve dolu kısımlar ikişer kemer ve bir sütun üzerine istinat ettirilmiştir. Halbuki M. W u l z i n g e r bu cepheleri tek pencerele ve sağır olarak göstermiştir. Bu zatın makalesindeki resimlerde kubbe biraz daha yüksek görülmektedir. Aynı resimde kubbe tanburu etrafında görülen istinat kemerleri de Fatih devrinde mevcut olmayan inşai elemanlardandır. Halbuki *Fatih, Beyazıd, Atik Ali Paşa* ve hattâ *Edirne'deki Beyazıd* camilerinde bu kemerlere rastlayamayız. İlk defa olarak İstanbulda Çarşanbadaki *Sultan Selim Camii*nde kullanılmış olan bu inşai eleman yukarıda isimlerini saydığımız eserlere sonraki tamirlerde ilâve olunmuştur.

Cenahlardaki ufak kubbelerin tanburları yine bu resimlerde görüldüğü üzere basık değildi. Bunu *Mıtrakçı Nasuh*'un resminde gördüğümüz gibi *Tabhane medresesinin* dahilinde mevcut oda kubbelerinin hiç değişmemiş olan şekilleri de bu kanaatimizi tevsik eder. Bu kubbelerin tanburları dahilen mainî şekillere taksim edilmiş ve bu cihetle irtifar yüksek tutularak dairevî bir kaide murabba bir plâna irca olunmuştur.

Büyük kubbenin oturtulmuş olduğu şimal garp kemeri de canibî kemerler gibi inşa edilmiş, bu cepheye de pencerele açılmıştır. W u l z i n g e r' in resimlerinde ise bu

cephede kısmen geri çekilmiştir. Kanaatimize göre bu cephede kemerlerin istinatgâhları olan ayaklar bulunmakta idi. Büyük kemer esas duvar üzerine ikame edilmişti.

Şadırvan avlusu mustatili bir plândadır. Bu günkü ve dünkü şekli arasında hiç bir tahvül olmamıştır. Bugünkü caminin genişlemesi M. W u l z i n g e r 'in resimlerine ve izahatına göre bu cihettendir. Halbuki yaptığımız tetkikatın sonunda bu teze zıd bir neticeye varmış bulduk.

Bu zat, çizmiş olduğu resimlerde mihrap duvarının ibka edildiği kanaatindedir. Bunun sebebi de caminin temellerinin bu mevkide olduğunu kabul ettiği *Havariyun Kilisesinin* duvarları üzerine inşa edilmiş olduğunu isbat etmek iddiasıdır. Bunun için göz önünde mevcut hakiki vesaike istinat etmekten ziyade takribî ve hayalî hesaplara dayanmaktadır. Bu mütalâaları sırasile izah ve tenkid edeceğiz.

M. W u l z i n g e r 'in yaptığı hesaplara göre mihrap duvarı yerinde kalmak şartile cami eski vaziyetindeki avludan bir aks kazanarak büyüyor ve murabba avlu mustatil bir şekil alıyor. Bu kanaati yeknazarda kabul etmek için sebepler yok değildir. Bunlardan üzerinde durulacak en mühim nokta caminin son cemaat yerine açılan cümle kapısının bulunduğu cephenin yeniden inşa edilmiş olmasıdır. Pencere nisbetleri ve kemerler tamamen Türk-Barok üslubunun esaslarını irae eder. Fakat unutmamalı ki caminin büyütülmesini müteakıp canibî duvarlarla bu cephenin birleştirilmesi inşai bakımdan bir çok mahzurlar doğururdu ve belki bu cephede de bazı çatlaklıklar vücut bulmuştu. Bu yüzden bütün duvarların hedmi ve yeniden inşası mevzuubahs olmuş, yalnız şadırvan avlusu ve direkler ibka edilmiş ve hiç değiştirilmeden yeni binaya eklenmiştir.

Bu kanaatimizi tevsik edecek delillere geçince: caminin yan uzunluğuna cephesinde avlu cihetinde dört direk aksını müteakip bir kapı ve altıncı aks olarak da daha mürtefi son cemaat direkli mahalli gelir. Bu noktaya dayanmış bulunan eski minare kürsüsü ve kapı kemerleri hiç el sürülmemiş çok temiz XV inci asır Türk mimarî unsurlarını ihtiva eder. Yalnız minarenin kürsü ile beden kısmı arasında gerek taşçılık, gerek

renk itibarile çok büyük fark olduğu gibi sonradan yıkılarak eklenmiş olduğu gözle tefrik olunacak kadar imtizaçsızlık da mevcuttur.

Demek ki minare ile son cemaat mahalindeki direkler yerlerini değiştirmemişler, bu halde binanın bir yarım kubbe ilâvesile ilerlemesi bu cihetten kabil olamamıştır. Binaenaleyh mihrap cihetine doğru bir tahvül olduğunu kabul etmek lâzımgelir. Bunu tevsik için de bu cephede tetkikatımıza devam edelim.

Türbelerin bugünkü binaları da yeni ve barok tesirlerini havidir. Türbeler avlusunun pencere duvarlarının cami ile iltisak peyda ettiği nokta üzerinde duralım.

Şorba (Çorba) kapısında, itibaren devam edegelen bu duvara açılmış olan pencerelerin otuzuncusunun kesilmiş ve çerçeve mürlülerinin çekiç darbeleriyle kısmen bozularak bir köşe hissini verecek şekilde 45° kırılmış olduğu görülür. Ölçümüze göre bu noktada hazfedilen parmaklıkları bahce duvarı penceresi beş tane olmalıdır. Kesilen pencere parmaklıklarının girmiş olduğu delikler halen mevcut olan süve taşı üzerinde görülmektedir. Bu noktada taşlar kısmen yontulmuş ve derzler hariçten sürülen harçla doldurulmuştur.

Bugün mevcut olan bütün bu hakiki ve izlerden anlaşıldığı üzere caminin şadırvan avlusu tarafından değil mihrap duvarı cihetinden ilerlediği inkâr kabul etmez bir hakikattir.

İlk yapılan minareler birer şerefeli ve külâhlı idi. Şakuli nisbetlerinin bodur olduğu eski Gravür'lerde görülmektedir. Selçuklulardanberi devam edegelen ve Bursa devrinin de hususiyetlerinden olan bu nisbet farkı İznik ve Bursadaki eserlerde ve İstanbulda Sultan Ahmetteki *Firuzâğa camii* minaresinde görülür.

BUGÜNKÜ FATİH CAMİİ

1765 (1179) tarihindeki büyük zelzelede büyük ve küçük kubbeleri sakatlanan ilk Fatih camininin M u s t a f a III. yeniden yapılmasını irade ettiğinden 1767 (1181) de inşaata başlanmış ve 1771 de tamirat sona ermiştir. Bu inşaat sırasında yapılan değişikliği görelim:

Bugünkü heyetile gördüğümüz bu cami plân ve hacim itibarile *Sultan Ahmet camii*nden çok az farklıdır. *Sultan Ahmet camii*nde haricî kitle daha oturaklı ise de kubbenin bıraktığı tesir talî derecededir. Bu eserde ise tanburlar ve haricî inşâi teccimat daha şakuli ve mürtefidir. Dahilde Sultan Ahmet camii-nin kalm ve yuvarlak fil ayakları yerine murabba plânlı ve daha munis şekilli pilpayeler mevcuttur. Bu ayaklara kemerler daha sade ve basit surette oturtulmuştur. Fakat mimarî nisbetler ve talî şekiller barok üslûbunun çevresinden uzaklaşmamıştır. Yalnız eski mimarî elemanların tertibi ve sivri Türk kemerlerinin, o devirde terk edilmiş olmasına rağmen kullanılması *eski Fatih camii*nin yerine yapılan bu eserin mimarının, eski klâsik san'ata hürmetgâr biri yani bir Türk olduğunu gösterir (3). O yıllarda yapılan *Nuru osmaniye camii* üslûbunun bünyesile, bu bina arasında yapılan mukayese bu kanaatimizi kuvvetlendirir.

M u s t a f a III. tarafından yaptırılan *şimdiki Fatih camii* dört pilpaye üzerine oturtulan bir merkezî tam ve dört canibî yarım kubbe ile örtülmüş murabba plânlı bir binadır. Yarım kubbeler ile yan kemerler arasında örtmek maksadile tali yarım kubbeler inşa edilmiştir. Yan istinat ayakları arasına sıkıştırılmış maksurelerle haricî abdest muslukları, üstü revaklı galeri bu hudud haricinde kalır.

Camiin inşaatı sırasında yapılan hünkâr mahfilî ile minber bize XVIII inci asrın ikinci nısfının bütünü hususiyetlerini gösterir. Hünkâr mahfilinin mihrap nişi ve minber tezyinatı ile mulûrleri (Moulure) bugün dahi mevcut olan esas mihrabın ve cümle kapısının (4) evsafına hiç benzemez. Bu hu-

susiyetler o devirde taş işçiliğinin, mimarî nisbet ve telâkkilerin ne kadar büyük farklar arzettiğine birer delildir.

Camiin dahilî duvarlarında ve kubbe-lerde görülen tezyinat XIX uncu asrın girkin kalem işleridir. Bugün yeşil rengile sıvaların altında sezilen nakışlar belki XVIII ci asırda yapılmış olan tezyinatıdır. Minareler, kürsülerinin üst kısımlarından itibaren yeniden inşa edilmiştir. Her biri üçer şerefelidir. 1310 zelzelesine kadar minarelerde yine ahşap külâhlar mevcut iken zelzeleyi müteakip yapılan tamirde külâhlar kesme taşdan ve bugünkü şekillerile inşa edilmişlerdir.

İLK BİNA İLE BUGÜNKÜ BİNANIN MUKAYESESİ

1462 (867) - 1470 (875) yılları arasında mimar eski Sinan tarafından yapılan ilk Fatih camii ile 1767 (1181) - 1771 (1185) seneleri içinde M u s t a f a III. tarafından tamir ve inşa ettirilen ikinci *Fatih camii*ni ayrı ayrı izah ettik. Burada bunları birbirleriyle mukayese ederken tekerrürden ictinap edeceğiz.

İlk cami yapılırken; mevcut olan mimarî tekâmülün seyrine ihtiyarsız oyulmuş, bu sebeple gündün güne tekemmül eden Türk mimarisinin san'at terakkiyatından güzel bir enmuzec vücut bulmuştu. O zamanki Türk mimarisi daha genç ve klâsik nizamlarını yeni yeni vazetmeğe başlamış olduğu için meydana çıkan eserde devrin tekâmülüne ve kudretinin artmasına misal olacak hususiyetler seziliyor. Tecrübe ile vücut bulan bu eserler müşahhas bir ruh taşıırken daha sonrakilerde san'at mücerred ve klâsik bir veçhe almağa başlıyor.

Halbuki ikinci eser inşa edilirken klâsik san'at telâkkileri artık tarihe karışmış bulunmaktadır. Avrupanın iyi veya kötü tesirleri büyük bir kıymet ve revacedadır. Vücut bulacak bir eserin muhakkak o günün modasına uyması lâzımgelmektedir. Fakat ne gariptir ki o günün işçisi dahi elinde kalem, çekiç ve malasile bu modanın bir tathikatı olduğu halde camiin bünyesinde eski binayı hatırlatan tesirlerden kurtulamamıştır.

kubbe kadar ilerî götürüldüğünden eski mihrap, ilerleyen duvara nakil ve yeniden inşa olunmuştur.

(3) Hallî Etem Eldem *Camilerimiz* adlı eserinin 31 - 32 nci sahifelerinde Fatih Camii hakkında yazdığı satırlarda İkinci Fatih Camii mimarının Hacı Ahmed Halife, bina emînlerinin Sarım İbrahim Paşa ile İzzet Mehmed bey, yapı kalfasının Kör Yani kalfa olduğunu zikrediyor.

(4) Bu gün mevcut olan mihrap ile cümle kapısı ilk binadan kalma nefis san'at eserlerindedir. Cümle kapısı tarafından camiiin ilerletilmediğini yukarıda izah ettiğimiz cihetle bu kapının yerinden kaldırılıp yeniden yapılmasına lüzum hasil olmadığı kabul edilebilirse de mihrap duvarı bir yarım

Onda, kaybettiği şeyi arayan fakat bir türlü bulamayan bir san'atkârın mütereddit tahassüsleri vardır. Bu eserinde mimarın eski klâsik mimariye üzendigi ve temellerine kadar indirdiği âbidenin füsûnu içinde kalmış olduğu zannedilir. Fakat bu hissiyata rağmen san'atkârın günün modası tesiri altında bir halita vücade getirdiği görülür. Mimarî elemanlar zikre değer bir hususiyet arz etmekde ise de nisbetleri klâsik san'ata göre zayıftır. Dahilî teferruat, akant yapraklı başlıklar, dairevî tali kemerler binanın karakteri üzerinde büyük tesirler yapmaktadır. Cümle kapısının haricî sivri kemeri tek merkezli ve mümaslarla çizilmiş olup çok kuvvetli Selçuk tesirini tebarüz ettirmektedir. Bu kemerin kuvvetli inhinası minare kapılarının üstlerinde de mevcuttur.

İçî ve dışı tamamen mermerden yapılmış olan *Tak-Kapın*ın bu nefis kemerinin altındaki Bursa kemeri de çok incé bir san'at görüsünün kudretli eli ile imtizaç ettirilmiş, altına dizilen istalâktitler bu güzel heyete mimarî tarihimizde mutena bir mevki bahşeylemiştir.

Revaklı avlunun ortasında yükselen dört servinin gölgesinde sivri külâhile bu mimarî mahal içinde en kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvanın hususiyeti zikre şayandır.

Bu avluda Beyazîd camiinde görülen tezînat kalabalığını bulmak kabil değildir. Hatların sükûnu, gerek ufki, gerek şakulî nisbetlerin âhengi Şehzade ve Süleymaniye camilerine yakın bir seviyededir.

İlk Fatih camiinin harimi müstatilî bir plânda olduğu halde bugünkü şekli murabbaa pek yakındır. *Evlîya Çelebi* eski Fatih camiinin kubbesini tutan dahilî ayaklardan bahsetmemiş ise de canibî somaki direkleri zikretmiştir. *حدقة الجوامع* bu pilpayeleri Filayağı adı ile kaydediyor. Bu kelimedenden muhakkak yuvarlak bir pilpaye inşa edilmiş olduğu anlaşılabilir. Halbuki ilk önce Dr. Mehmet Ağaoğlu, sonra M. Wulzinger çizdikleri resimlerde mihrap yarım kubbesiyle esas büyük kubbeyi tutan ayakları daire şeklinde tersim etmişler ve bu suretle hatâyâ düşmüşlerdir. Sultan Ahmet Camiindeki dairevî ayaklara kadar ve bilhassa İstanbul'a gelmez köşeli kaideler yerine bu şeklin kullanılmasına ihtimal yoktur. Öyle olsaydı

daha sonraki eserlerde bir çok nümunelerine rastlardık, nitekim bu camide kullanılan birçok mimarî ve tezyinî elemanları sonraki en üstad mimarlar bile büyük bir değişikliğe lüzum görmeden eserlerinde kullanmışlardır.

Bu vaziyette ilk cami orta sahan itibariyle oldukça mürtefi, cenahlarda ise de oldukça basık idi. Bu şekle göre cami birincisi mihrap yarım kubbesinin alt kaidesi seviyyesinde olmak, merkezi kubbenin istinat ettiği canibî duvarların ve cümle kapısı duvarının üzerinde bulunmak, diğeri merkezî kubbenin tabur kaidesinde olmak üzere iki tabakaya tahsis edilmiş ve yanlarda fevkanî maksureler ile mahfiller yapılmamış idi. Bugünkü eserde biri, yarım kubbeğin altlarına ilâve olunan daire şeklindeki tali yarım kubbeğin seviyyesinde; diğeri esas kubbe kaidesinde olmak üzere iki kat gezinti yeri vücade getirilmiştir. Mihrap dahilî cephesinden başka diğeri cephelere bir kat mahfiller ilâve olunmuştur.

Eski binada mihrap yarım kubbesi bugünkünden çok daha alçak ve haricî görünüşünde esas büyük kubbe ile bağılı değildir. Mevcut olan pilpayelere istinad eden sağır cephe duvarına ve kemere dayanıyordu.

İlk inşa esnasında yapılan pilpayelerin dört kemerin istinatgâhı olması hasebile hacvârî bir şekilde yapılmış olması çok mütelemeldir. Bugünkü cami çok aydınlık yani çok pencerelidir. Bilhassa zemin tabakasında bu pencerelerin aksları mütenazır olmakla beraber aralıkları aynı değildir. Halbuki ilk binada duvarlar nisbeten az pencere ve aks aralıkları muntzamdır. Plân da mihrap mihi verine göre mütenazırdır.

Yazımızın ikinci faslında esas kemerlerin sivri Türk kemerleri olduğunu zikretmiştik. Muhakkak ki ilk kemerler bu günkü kadar sivri ve yüksek değillerdi.

Camiin haricî görünüşüne gelince: mihrap cihetinde duvara dayanan sağır bir yarım kubbe, mihrap yarım kubbesinin nısf kutrundan daha büyük nısf kuturlu merkezî bir kubbe ve iki cihette kuturları takriben yarım kubbenin nısf kutru kadar olan üçer cenah kubbesi mevcut idi. Haricî teccimat mevcut olmadığı gibi pencerelerin çerçeveleri mulürlü ve irtifaları bugünkülere nazaran kısa idi.

Halbuki bugün cami. tertibi çok karışık görülen tam ve yarım büyük ve küçük kubbeler, üstüvani ve menşurî ağırlıklar, kulceler, meyilleri mütehavvil satırlarla kapatılmış olduğu gibi dahilde de üst tabakaların girinti ve çıkıntısı pek fazladır. Bu şekillere dünün düz ve sakin hatları yerine kıvrak barok mulürlerinin ve silmelerinin ilâve edilmesi pek karışık bir manzara vücude getirmiştir.

Camiin eski resimlere göre iki yan cep heleri düz idi. Bu yan duvarlardaki pencere mikdarının ne kadar olduğunu bilmiyorsak da elimizdeki dokümanlarla mukayese ederek bir fikir yürütebiliriz.

Suyolları haritasındaki resimde revaklı avlunun pencereleri sayısı kapı ve son cemaat mahalli yerleri bugünkü mevcut ve değişimyen kısımlara tevafuk edivor. Demek ki bu resim bakılarak çizilmiştir. Buna göre camiin pencereleri mikdarının da doğru olarak tersim edilmiş olması melhuzdur.

Halbuki M. W u l z i n g e r resimlerinde pek çok döşeme penceresi ve iki kat tabakza pencereleri göstermiştir. Yukarıda arzettiğimiz gibi bu cenahlar alçak ve main şeklinde tezyini unsurlara taksim edilen taibur-lar üzerine oturtulmuş üç kubbeli bir koridor seklinde idi. Zemin pencerelerinin üstlerindeki bir kat avdımlık pencerelerinden başka bir tabaka daha mevcut olmasına imkân yoktur. Bugün bu canibî duvarlar haricen direkli koridorlar seklinde inşa edilmiş van istinad direkleri de harice tasrırlarak cami dahiline ferahlık verilmiştir. Bu vazivete göre bugünkü cami. eskisinden cümle kapısı üzerindeki yarım kubbe ile iki cihette mevcut ufak tam kubbelerin. van maksure ve hari-cî direkli galerilerin örttüü saha kadar genişletilmiş, daha yüksek ve hafif inşa edilmiştir.

HAVARİYUN KİLİSESİNİN MAHİYETİ VE FATİH CAMİİ İLE MÜNASEBETİ. CAMİN BU KİLİSE ÜZERİNE İNŞA OLUNUP OLUNMADIĞI

Fatih Mehmet II. İstanbulu alarak *Ayasofyayı* camie tahvil ettikten sonra Bizanslı rahiplere Patrikhane olarak tahsis edilen kilise bugünkü Fatih camii civarındaki *Havariyun Kilisesi* idi.

Bugün kilisenin yerini tamamen tesbit edecek vesaike ve arkeolojik delillere sahip bulunmadığımızdan katî bir şey söylemek imkân haricindedir. Fakat M. W u l z i n g e r her nedense bu makalesinin mihver-i olarak *Havariyun Kilisesini* almıştır. Bitaraf bir müşahit sıfatile *Fatih camiinin* eski şekli üzerinde bir mikdar durduktan sonra camiin *Havariyun Kilisesi* temelleri üzerine yapılmış olduğunu ileri sürmekte fakat bu iddiasını hiç bir maddî ve amelî delile istinad ettirememektedir. Bunları aşağıda sırasile mütalâa edelim:

Havariyun Kilisesi Bizansın meşhur kiliselerinden biri idi. Böyle olmakla beraber gerek eb'ad. gerek saha itibarile *Ayasofyaya* erişmek kabiliyetinde değildi. C o n s t a n t i n P o r p h i r o g é n è t e 'in kitabı merasiminde tarif ve tavsif edilen bu kilise ebad itibarile o kadar büyük olmadığı gibi üzerinde tetkikat icra etmiş bulunan mimarların ve arkeologların da muhayyel fikirler ileri sürmelerine sebep olacak kadar cümlemizin meçhulüdür.

M. W u l z i n g e r 'in makalesine dere ettiği plânlar arasında bulunan farklar da bu eser hakkında elde mevcut malûmatın pek kıt olduğunu göstermektedir.

H ü b s c h. R e i n a c h. V u l f f ve H e i s e n b e r g ile W a l z i n g e r 'in çizdikleri plânlar umumî vasıflar haric birbirlerine hiç benzememekteydi.

Havariyun kilisesi hac seklinde plânlı. müteaddit kubbeli bir bina idi. Muhakkak olan sudur ki ilk inşa edildiği zaman bu eser Bazilik şeklinde ve üstü çatılı idi. Canibî kolları sonradan yapılan değişikliğe atfetmek lâzımgelir. Çünkü bu kilisenin tarihini 4 üncü asra kadar çıkaranlar mevcuttur.

İüstinianüs devri eserlerinde mevcut olan cep (module) o devrin ölçüsü olan 31.5 santim muadili olan kadem ile muamele edilerek elde edilir. Filhakika bu münasebetler her mimarî eserde aranabilir. Bugün Yunan ve Roma mimarî nisbetleri tamamen elde edildiği gibi büyük milletlerin san'at şubelerinde ince tetkiklerle bu hususiyetler aranmaktadır. Bu muavven ebadın mevcudiyeti büyük san'atları klâsikleştirmiş ve her yeni eseri bir tecrübe vesilesi olmaktan kurtarmıştır.

Böyle olmakla beraber teşkilât itibarile yine pek çok farklar vücut bulmuştur.

Bu sebeple Efesde bulunan *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) ile *Havariyun kilisesinin* tamamen birbirlerinin aynı olduğu iddia edilemez. Birbirlerinin aynı olduklarını kabul etsek bile ebad arasında muhakkak bir başkalık mevcuttur.

M. W u l z i n g e r *Havariyun kilisesinin* temel ve bakiyyelerini bizzat aradığını fakat hiç bir arkeolojik delile rastlayamadığını makalesinde yazıyor. Bakiyyelerini bulamadığı bir eserin *Fatih camiinin* temelleri altında kaldığı kanaatine varıyor. Çizdiği resimlerde ise haç plânın cenahlarındaki kollar bugünkü camiin hudutlarından dışarı çıktığı halde buralarda tetkikat yapmaması dikkate şayandır. Halbuki bu zat binanın temelleri hizasında araştırmalar yapmak lâzımgeldiği kanaatinde. Bu fikir kendisinin çizdiği resimlere itimad edemediğini göstermektedir.

H ö r m a n n tarafından çizilen Efesde *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) kilisesi plânını *Havariyun kilisesi* plânı ve eb'adı ile mütalâa eden W u l z i n g e r bu iki binayı da bizzat kendisi ölçerek mukayese etmiş değildir. Makalede mevcut plânlar tetkik olunursa *Havariyun kilisesinin* eb'adı bugünkü azametli *Fatih camiinden* çok daha büyük olması lâzımgelceği gibi *Ayasfoya* ile hemen aynı vüsat ve kıymette bir bina heyeti vücut bulduğu görülür. *Havariyun kilisesinin Ayasofya* ile mukayese edilebilecek vüsatta olmadığı tarihce malûm olduğuna göre bu eb'ad ve mukayesenin mübalâğalı olduğuna kani olmak mecburiyeti hasıl olur. *Fatih camiinin* yukarıda izah ettiğimiz şekilde ilerlemesini müteakip vücut bulan yeni plân üzerinde ölçü mukayesesi yapmak en doğru bir keyfiyet olur. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz delillerle M. W u l z i n g e r 'in çizdiği eski ve yeni *Fatih camileri* plânlarının üst üste konularak yapılan mukayesesinin bizi mübalâğalı ve kabili itimad olmıyan bir vaziyetle karşılaştırdığını yukarıda kaydetmiştik. *Fatih camiinin Havariyun kilisesi* üstüne inşa edildiğini bir an kabul etsek bile eski *Fatih camisi* pilpayelerinin *Havariyun kilisesi* köşelerine tesadüf etmesine imkân yoktur. *Yeni Fatih Camii* plânının *Havariyun kilisesine* tevafuk edebilmesi ihtimali nazarı itibare alınırsa bu kili-

senin orta kubbe pilpayeleri aksı ile bugünkü esas kubbe ayakları arasında bir mukayese yapmak münasip olur. Bizzat ölçdüğümüz pilpaye aks açıklığı 25.90 - 25.91 metredir. Bu genişliği 31.5 santim ile mukayese edersek kesirsiz kabili taksim olmıyan adedler meydana çıkar yani 82' ve devri bir kesir bulunur.

Bu eserde başka ölçü almak imkânı yoktur. Çünkü şaşmıyan yegâne aks açıklığı pilpayeler arasındadır. Bu mikyas diğer Türk âbidelerinde de hakikî ölçülerle pürüzlü adedler vermektedir. Meselâ: Süleymaniyede 92' ve devri bir kesir vücut bulmaktadır. Demek ki M. W u l z i n g e r ölçülerini plân üzerinden takribî olarak almış bulunuyor.

Cihet mevzuu bahsolunca:

Pek müstesna ve tali eserlerde şark, garp istikametinden ayrıldığını gördüğümüz kilise mimarisi *Havariyun kilisesi* gibi mühim ve eski an'anelere uygun olarak yapılmış olan bir binada kat'iyyen tatbik kabiliyeti bulamazdı. M. W u l z i n g e r 'in mukayese mevzu yaptığı *St. Jean Evangéliste kilisesi* çok doğru olarak cihetlendirilmiş yani absid (Abside) kısmı şarka narteks (Nartex) tarafı garbe getirilmiştir. Bugünkü ilim ve mükemmel âletler elde mevcut olmadığı için kible doğru tayin olunamadığından bütün İstanbul camileri gibi *Fatih camii* de cihet bakımından yanlış oturtulmuştur. Bu yanlışlıklar mazur ve makul görülebilir. Halbuki güneşin doğup battığı noktalar yani şark ve garp hatâsız elde edilebilir. Bugünkü camiin cihet bozukluğu bunun bir kilise üzerine inşa edildiğine delil telâkki edilemez.

İstanbulda mevcut camilerin mihrapları arasında kibleden inhiraf 5 - 12 derece arasında mütehavvildir.

Fatih camiinin, bütün delillerimizi bir tarafa bırakararak, *Havariyun kilisesi* üzerine inşa edildiğini kabul etsek bile İstanbulda ilk defa *Fatih camii* mihrabı tayin edilmemiştir ki bu fikir varid olabilsin.

Havariyun kilisesi bakiyyelerini bulmak için başka noktalarda araştırmalar yapmak lâzımgelıyor (5). Bu sahada çalışacakları yan-

(5) Karadeniz Baş ve Orta Kurşunlu medreseleri arasında bulduğumuz delik vastasile bir sarnıca indik. Bu sarnıç camiin dış avlusunun, Ka-

lış yola ve boş çalışmalara dıġar edebileceġ olan bu makaleyi bitaraf bir gözle tenkit etmekle ileride yapılacak etüdlere yardım etti ġimizi tahmin ediyoruz.

FATİH CAMİİ MÜŞTEMİLÂTİ

Fatih camii mimarî manzumesi ġok ġeniş bir sahaya yayılmıştır. Merkezde bulunan camii'nin mihrap aksına göre mütenazır olan bu mimarî site (Cité) şehircilik bakımından ġok mühim bir hususiyet arzeder.

Hâkim bir tepe üzerine inşa edilmiş olan bu mimarî manzumenin binaları kademe kademe alçalmaktadır ki bu tarz modern şehircilik telâkkilerine yabancı değildir.

Türk mimarisi bakımından bu heyetin büyük bir kıymeti vardır. Bu muazzam ve mütenazır site (Cité) teşkilâtı evvelki ve daha sonraki tiplere benzemez.

Fatih camiinde mütenazır olan binalar şunlardır:

Şarktan itibaren sıra ile şimal ve cenup-ta *Darüşşifa* (bugün bir duvarı kalmıştır) *Darüzziyafe* (taphane) ve *İmaret*, *Baş. Orta ġift* ve *Ayak kurşunlu* medreseleridir.

Bu Medreseler ve *Darüşşifa* ortaları avlulu, büyük heyetler halinde camii'nin sağ ve soluna sıralanmışlardır. Cümlesinin inşaatı kârgir ve üstleri kubbelidir.

Bu medreselerin haricinde gerek Karadeniz gerek Akdeniz cihetinde ikinci sıra *te-tümme* denilen medrese odaları mevcut iken cenupdakiler yola, şimaldekiler yangında harap olduğundan arsa haline inkılâp etmiştir. Karadeniz cihetindekilerden ikisi *Evkaġ Nazırı* H a y r i B e y'in zamanında yeniden inşa edilmiştir. Tetümmeler de kârgirdi. Yalnız biri şimale diğeri cenube bakan. ahşap direkli revakları vardır.

Bu medreselerin gerek plânları gerek mimarî teferruatı zikre değer önemli hususilerdeniz cihetindeki medrese odalarına bitişiktir. Bunun alâkadarlar tarafından bilinmediğini zannediyoruz. Mütekâtı tonozlu, yuvarlak kemerli ve direkli olan bu eser burada yapılacak arkeolojik araştırmalara başlangıç olabilir. Mütekâtı tonozların her dört köşesinde mevcut olan su künkleri bu sarnıcın üstünde mermer döşemeli bir avlunun bulunduğu kanaatini vermektedir.

Bu binanın üstünde Havariyun kilisesi atriyumunun bulunması ihtimal dahilindedir. Bu vaziyete göre kilisenin daha şarkta ve *darüşşifa* civarında olması icabeder.

yetleri haizdir. Bugün mevcut olan türbeler 1179 zelzelesini müteakip camii'nin mihrap cihetinden büyütülmesi sırasında daha geri alınarak yeniden inşa edilmişlerdir. Bütün şekillerile XVIII inci asır ikinci yarısının eserleri oldukları görülür.

Bugün mevcut olan kütüphane ile şeker-ciler ġarşısına nazır bina (mektebi Sıbyan olması melhuzdur) aynı inşaat sistemile H. 1155 de M a h m u d I. tarafından yaptırılmış eserlerdir.

Tabhane ile *Darüşşifa* arasında mevcut olan barok binalar N a k ş ı d i I S u l t a n tarafından yaptırılmış *türbe*, *sebil*, *mektep*, ve *medreseden* ibaret bir küldür. Bu binaların kapılarında görülen kitabe ve yazılar H a t t a t R a k ı m'ın nefis eserleridir.

FATİH CAMİİ İLE MÜŞTEMİLÂTININ FATİH'İN TÜRKÇE VAKIF VESİKASINDAKİ TAVSİFLERİ

F a t i h M e h m e d II. nin Türkçe vakif vesikasında *Fatih camii* 48. 49 ve 50 inci sahifelerde şu suretle tavsif olunmaktadır:

Bade' zalik darüssaltanatisseniyye mahmiyyei Konstantiniyyenin haki vasatında halâ Yenîcamî mahallesi demekle maruf olan mahalde bir camii cennetâsâ ve mabedi reful-bina inşa buyurdular ki hamî dilcuyi mihrabı küşei safa ve payei minberi nayabı süllemi umânu hüda kuadili zerrin ile olkubbei simin evci letafetde mahu pervindir.

Âyinedir ki ruyi sefa gösterir müdam sahnı harimi hürremi ferşinde her ruham

Camii barî firdersi âlu iki minaresi sidrei müntehadir. denilse mahalli çünü çira değildir.

شکلی منایر چوستونی زسنک
از پی سقف فلک شیشه رنگ
از پی بر رفتن هفت آسمان
کرده زمین تابشک نزدبان
بر ملکش سایه طرف بر طرف
تا فلکش پایه شرف بر شرف

Semaniye ve *te-tümme* medreseleriyle *darüttalim*, *kitaphane*, *müderris evleri*, *darüşşifa* ve *imaret* de sırasıyle şu suretle tavsif olunmuşlardır:

Paytahtları darülilim olmak için hav-

lı camii şerifde sekiz medrese ve bu medreseler verasında tetümme ismiyle mevsum birer medrese peçe cem'an on altı medrese ve camii şerifin garbe mail olan kapısı tarafında bir darü'ttalim bina buyurdular ki her medresenin şemsei takî muallâsında envarı hüda gün gibi rahşan ve ayinei ruhamı mücellâsında ruyu sefa kursu hurşid gibi tabandır. (S. 53 - 54).

Camii şerifin canibi gurbisinde bir buk'ai lâtiife dahi inşa buyurdular tâ ki medarisi şerifelerinde ifadei ulûm eden müderrisin ve iktibası ulumi âliye eden talibini müstaidin belki ulemai müstahikkinden sair mühtacin için vakıf buyurdıkları kitaplar için mahzen ola (S. 53).

.... ve zamanı devletlerinde olan ulemayı kiramı havli camii şeriflerinde sakin olmağa iergip, belki ekseri için mihamdaru keremleri menazili lâyika ve mesakini faika tertib etmekle erbabi fezail ol havalinin abu havasına mail olup etraftı camii bariğleri mecmâi ulema olmakla pürnur ve nümunei beyti mamur olmuştur (S. 53-54).

.... emrazı batunıyeye ilâç ile imamı hizmeti dini mübin eyledikten sonra merzayı müslimin ve mihneti abu kil ile azürde dil olan müsafirini varidin ve mücavirini muhtacin hizmetini dahi zimmeti himmeti âliye-yi şahanelerine lâzum ve emri mütehattim bilip... camii şerif civarında iki âli imaret ve ziyafethanei pür nimet bina buyurdular. Her biri bir mihamhanei yegâne ve ziyafethanei bir misli bi bahanedir ki niâmı cinan gibi feyzi kesilmez ve rahmeti rahman gibi bezli eksilmez.. İki buk'ai şerifenin birine darüşşifa, birine imaret deyu tesmiye buyurdular (S. 54-55-56-57).

Camiin avlusunda kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvan Vakfiyenin 314 üncü sahifesinde ..Camii dilküşayı pürsefa meydanında şadırvanı hurşid nişan.. tabiriyle tavsiye edilmiş ve o devirde dahi kıymetinin çok yüksek görüldüğüne işaret olunmuştur.

Camii civarında sekizi bir tarafta, sekizi mukabil tarafta inşa edilmiş olan medreselerin kuruluşundaki tenazur ile inşaların-daki tenasüp ve güzellik de 262 inci sahife-de kısa cümlelerle çok etraflı bir surette izah edilmiştir.

.... Camii şeriflerine cenahayı vakî olan medarisi semaniyeden her biri için ki usulü erkânı kavaidi hikemiye üzere müesses ve furru muhasenat bünyadı mevazini hendesiye-den muktebestir.

Şehre ve Fatih'deki mimarî manzumeye getirilmiş olan sular hakkında da şu izahat vardır:

.... Medinei mezburcye icra ettikleri sular için ki her biri darülmülklerine belki ru-yi zemine ziyetü zeyn ve hubabı simîn nikabı abı hayata kurretülayandır. Ol şehri safa encam içre bina olunan hamamlara ve camii dilküşayı pür safa meydanında şadırvanı hurşid nişana ve imareti âlibünyan ve medarisi refiuşşan içre şadırvanı safvet asıyana fermanı kadirtuvanları gibi cereyan edüp (S. 340 - 341).

Fatih Mehmed II. nin Türkçe vakıf vesikasında Fatih camiinin yeni baştan inşa edilmiş olduğu müteaddid yerde tasrih edilmiştir. Bu sarahat Fatih camiinin Havariyun kilisesi temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu hakkındaki iddiayı tek başına reddü cerh edecek mahiyettedir. Camii vazifelerinin tadadına başlanırken 264 üncü sahifede ay-nen şöyle denilmektedir:

... Tafsili kanunu hümayunları budur ki vâkıfı müşarünileyh.. şart buyurdular ki müceddeden mahallei cedidede bina ve inşa buyurdıkları camii şerifi behcet karin ve mabedi lâtiifi bihişt ayin için...

313 üncü sahifede de Darü'ttalimin vazifeleri sayılırken:

.... ve şart buyurdular ki mahallei cedidede müceddeden bina buyurdıkları camii şerifin garba mail olan kapısı yanında vakî olan mektepte...

Vakfiyede, adı geçen hayrat ve akarat hakkında etraflı izahat mevcuttur. Bilhassa emilerin eski vaziyetleri, hudutları ve bunların yanında olan veya bunlarla taallüku bulunan eski Bizans eserleri ve mevkileri ihmal edilmeden gösterilmiştir. Bunlardan bir iki misal arz edelim:

Ayasofya camiinden bahsedilirken bunun Sarayı Sultanî kurbinde olduğu, Fatih'in hini fetihde ilk ibadeti burada yaptığı zikredilmekte, camiin veçhi tesmiyesi uzun boylu anlatıldıktan sonra kal'ai cedide ve Topkapı sarayı hakkında şu izahat verilmektedir.

.... Camii şerifi mezbur dahili beldede kal'ai cedide civarında vakidir ki ol feleki devlete mihrü mah eski saray bina edildikten sonra nice müddet karargâh etmiş iken kal'ai mezburenin zemini zeytinlik ismiyle müsemma nüzhetgâh olmakla meylü rağbet ve sarayı hummayun etmeğe himmet ve makarrı seriri saltanat etmişlerdir..

Bu izahatı müteakip Ayasofya camiinin hududu ve hemhudut olan mülk sahipleri tafsilâtiyle yazılmıştır.

Bunu müteakip Zeyrek ve Eski İmaret camileri anlatılırken bunların kiliseden camie çevrildikleri tasrih edilmiş ve hudutları da gösterilmiştir. Bu etraflı izahat yalnız belli başlı hayratta değil lâalettayin akaratın tafsifinde bile mevcuttur. Meselâ Ayasofya mahallesinde Yeni dükkânlar adı verilen pazar tarif olunurken, bunun (Kemer) demekle maruf (Tak) yanında olduğu hassaten zikredilmiştir:

.... Biri dahi Yeni dükkânlar demekle maruf pazardır ki Ayasofya mahallesinde on yedi bab dükkândır. Kemer demekle maruf Tak yanında tarafı şimalidedir. Biribirine muttasıl ve bazı bazına mukabildir (S. 85).

Bu izahat ve misaller de bize gösterir ki Fatih camii; Havariyun kilisesi gibi mühim ve tarihî bir eser üzerine inşa edilmiş olsaydı Vakfiyede bu cihet işaret olunmadan geçilmezdi.

Camiin cümle kapısının sağ tarafından başlayarak üstünde ve sol tarafında devam eden ve solda biten kitabe Fatih devrinin meşhur hattatı A l i h i n S o f i ' n i n yazısıdır. Büyük değer taşıyan bu metinleri aşağıya dercediyoruz:

Sağ tarafı ve başı:

تقق الفراغ بحمدالله القدير الخبير على اعمال عباده
والبصير⁽¹⁾ من بناء هذا المسجد الجامع للفضائل

على اوجه الاتم الذي اسس على التقوى من اول يوم
بامر من ملاء الارض بمعدلة يحيى بهارمى علم وعرفان
لاجل ان يظهر الله الخيرات في ما-ك من اختاره
من آل عمان

وهو السلطان الاعظم والحقان الافخيم الفاتح
لهذه البلدة التي

لم يخلق مثلها في البلاد ولم يصنع نظيرها بايدي
العباد

Cümle kapısının üzeri:

ولم يتيسر فتحها لبعض الخلفاء فضلاً عن
السلطين والامراء مع بذلهم المجهود في نيل
هذا المقصود السلطان

محمد خان ابن السلطان

مراد ابن السلطان محمد ابن السلطان بايزيد
ابن السلطان مراد ابن اورخان ابن عثمان

Sol taraf:

لا زالت سرادقت خلاله مصحوبة بالطاف
الرحمن

ولا خلا سده السنية في كل حين واوان من
الاولاد

والانصار والاعوان افاض الله على اسلافه

سجال العفران واسكنهم اعلى غرف الجنان

دعائى هذا للبره نافع فيرحم الله عبداً قال امينا
في الشهر المبارك رجب لسنة خمس وسبعين وثمانماية
وقد كان (2)

البدايه في جمادى الاخرى لسنة سبع وستين
وثمانماية

كتبه على بن صوفي

(6) Bu kelimedé nokta olmadığından (nasir) suretinde dahi okunabilir.

(7) Bu satır ile son satır arasında rakkam ile 873 yazılıdır.

Halbuki bugün cami. tertibi çok karışık görülen tam ve yarım büyük ve küçük kubbeler, üstüvanî ve menşurî ağırlıklar, kuleler, meyilleri mütehavvil satırlarla kapatılmış olduğu gibi dahilde de üst tabakaların girinti ve çıkıntısı pek fazladır. Bu şekillere dünün düz ve sakin hatları yerine kıvrak barok mulürlerinin ve silmelerinin ilâve edilmesi pek karışık bir manzara vücude getirmiştir.

Camiin eski resimlere göre iki yan cep heleri düz idi. Bu yan duvarlardaki pencere mikdarının ne kadar olduğunu bilmiyorsak da elimizdeki dokümanlarla mukayese ederek bir fikir yürütebiliriz.

Suyolları haritasındaki resimde revaklı avlunun pencereleri sayısı kapı ve son cemaat mahalli yerleri bugünkü mevcut ve değişimyen kısımlara tevafuk ediyor. Demek ki bu resim bakılarak çizilmiştir. Buna göre camiin pencereleri mikdarının da doğru olarak tersim edilmiş olması melhuzdur.

Halbuki M. Wulzinger resimlerinde pek çok döşeme penceresi ve iki kat tabaka pencereleri göstermiştir. Yukarıda arzettiğimiz gibi bu cenahlar alçak ve main şeklinde tezyini unsurlara taksim edilen taiburular üzerine oturtulmuş üç kubbeli bir koridor şeklinde idi. Zemin pencerelerinin üstlerindeki bir kat avdımlık pencerelerinden başka bir tabaka daha mevcut olmasına imkân yoktur. Bugün bu canibî duvarlar haricen direkli koridorlar şeklinde inşa edilmiş van istinad direkleri de harice tasırlarak cami dahiline ferahlık verilmiştir. Bu vazivete göre bugünkü cami. eskisinden cümle kapısı üzerindeki yarım kubbe ile iki cihette mevcut ufak tam kubbelerin, van maksure ve haricî direkli galerilerin örttüüü saha kadar genişletilmiş, daha yüksek ve hafif inşa edilmiştir.

HAVARİYUN KİLİSESİNİN MAHİYETİ VE FATİH CAMİİ İLE MÜNASEBETİ. CAMİİN BU KİLİSE ÜZERİNE İNŞA OLUNUP OLUNMADIĞI

Fatih Mehmet II. İstanbulu alarak *Ayasofyayı* camie tahvil ettikten sonra Bizanslı rahiplere Patrikhane olarak tahsis edilen kilise bugünkü *Fatih camii* civarındaki *Havariyun Kilisesi* idi.

Bugün kilisenin yerini tamamen tesbit edecek vesaike ve arkeolojik delillere sahip bulunmadığımızdan kat'i bir şey söylemek imkân haricindedir. Fakat M. Wulzinger her nedense bu makalesinin miheri olarak *Havariyun Kilisesini* almıştır. Bıtaraf bir müşahit sıfatile *Fatih camii*nin eski şekli üzerinde bir mikdar durduktan sonra camiin *Havariyun Kilisesi* temelleri üzerine yapılmış olduğunu ileri sürmekte fakat bu iddiasını hiç bir maddî ve amelî delile istinad ettirememektedir. Bunları aşağıda sırasile mütalâa edelim:

Havariyun Kilisesi Bizansın meşhur kiliselerinden biri idi. Böyle olmakla beraber gerek eh'ad. gerek saha itibarile *Ayasofyaya* erismek kabiliyetinde değildi. *Constantin Porphyrogène*'in kitabı merasiminde tarif ve tavsif edilen bu kilise ehad itibarile o kadar büyük olmadığı gibi üzerinde tetkikat icra etmiş bulunan mimarların ve arkeologların da muhavvel fikirler ileri sürmelerine sebep olacak kadar cümlemizin mebulüdür.

M. Wulzinger'in makalesine dere ettiği plânlar arasında bulunan farklar da bu eser hakkında elde mevcut malûmatın pek kıt olduğunu göstermektedir.

Hübseh. Reinach. Vulff ve Heisenberg ile Wulzinger'in çizdikleri plânlar unumî vasıflar haric birbirlerine hiç benzememektedirler.

Havariyun kilisesi hac şeklinde plânlı, müteaddit kubbeli bir bina idi. Muhakkak olan sudur ki ilk inşa edildiği zaman bu eser Bazilik şeklinde ve üstü çatılı idi. Canibî kolları sonradan yapılan değişikliğe atfetmek lâzımgelir. Çünkü bu kilisenin tarihini 4 üncü asra kadar çıkaranlar mevcuttur.

İüstinianüs devri eserlerinde mevcut olan çap (module) o devrin ölçüsü olan 31.5 santim -muadili olan kadem ile muamele edilerek elde edilir. Filhakika bu münasebetler her mimarî eserde aranabilir. Bugün Yunan ve Roma mimarî nisbetleri tamamen elde edildiği gibi büyük milletlerin san'at şubelerinde ince tetkiklerle bu hususiyetler aranmaktadır. Bu muavven ehadın mevcudiyeti büyük san'atları klâsikleştirilmiş ve her yeni eseri bir tecrübe vesilesi olmaktan kurtarmıştır.

Böyle olmakla beraber teşkilât itibarile yine pek çok farklar vücut bulmuştur.

Bu sebeple Efesde bulunan *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) ile *Havariyun kilisesinin* tamamen birbirlerinin aynı olduğu iddia edilemez. Birbirlerinin aynı olduklarını kabul etsek bile ebad arasında muhakkak bir başkalık mevcuttur.

M. W u l z i n g e r *Havariyun kilisesinin* temel ve bakiyyelerini bizzat aradığını fakat hiç bir arkeolojik delile rastlayamadığını makalesinde yazıyor. Bakiyyelerini bulamadığı bir eserin *Fatih camii*nin temelleri altında kaldığı kanaatine varıyor. Çizdiği resimlerde ise haç plânın cenahlarındaki kollar bugünkü camii hudutlarından dışarı çıktığı halde buralarda tetkikat yapmaması dikkate şayandır. Halbuki bu zat binanın temelleri hizasında araştırmalar yapmak lâzımgeldiği kanaatinde dir. Bu fikir kendisinin çizdiği resimlere itimad edemediğini göstermektedir.

H ö r m a n n tarafından çizilen Efesde *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) kilisesi plânını *Havariyun kilisesi* plânı ve eb'adı ile mütalâa eden W u l z i n g e r bu iki binayı da bizzat kendisi ölçerek mukayese etmiş değildir. Makalede mevcut plânlar tetkik olunursa *Havariyun kilisesinin* eb'adı bugünkü azametli *Fatih camii*nden çok daha büyük olması lâzımgelseceği gibi *Ayasofya* ile hemen aynı vüsat ve kıymette bir bina heyeti vücut bulduğu görülür. *Havariyun kilisesinin* *Ayasofya* ile mukayese edilebilecek vüsatı olmadığı tarihce malûm olduğuna göre bu eb'ad ve mukayesenin mübalâgalı olduğuna kani olmak mecburiyeti hasıl olur. *Fatih camii*nin yukarıda izah ettiğimiz şekilde ilerlemesini müteakip vücut bulan yeni plân üzerinde ölçü mukayesesi yapmak en doğru bir keyfiyet olur. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz delillerle M. W u l z i n g e r 'in çizdiği eski ve yeni *Fatih camileri* plânlarının üst üste konularak yapılan mukayesesinin bizi mübalâgalı ve kabili itimad olmıyan bir vaziyette karşılaştırdığını yukarıda kaydetmiştik. *Fatih camii*nin *Havariyun kilisesi* üstüne inşa edildiğini bir an kabul etsek bile eski *Fatih camisi* pilpayelerinin *Havariyun kilisesi* köşelerine tesadüf etmesine imkân yoktur. *Yeni Fatih Camii* plânının *Havariyun kilisesine* tevafuk edebilmesi ihtimali nazarı itibare alınırsa bu kili

senin orta kubbe pilpayeleri aksı ile bugünkü esas kubbe ayakları arasında bir mukayese yapmak münasip olur. Bizzat ölçdüğümüz pilpaye aks açıklığı 25.90 - 25.91 metredir. Bu genişliği 31.5 santim ile mukayese edersek kesirsiz kabili taksim olmıyan adedler meydana çıkar yani 82' ve devri bir kesir bulunur.

Bu eserde başka ölçü almak imkânı yoktur. Çünkü şaşmıyan yegâne aks açıklığı pilpayeler arasındadır. Bu mikyas diğer Türk âbidelerinde de hakikî ölçülerle pürüzlü adedler vermektedir. Meselâ: Süleymaniyede 92' ve devri bir kesir vücut bulmaktadır. Demek ki M. W u l z i n g e r ölçülerini plân üzerinden takribî olarak almış bulunuyor.

Cihet mevzuu bahsolunca:

Pek müstesna ve tali eserlerde şark, garp istikametinden ayrıldığını gördüğümüz kilise mimarisi *Havariyun kilisesi* gibi mühim ve eski an'anelere uygun olarak yapılmış olan bir binada kat'iyyen tatbik kabiliyeti bulamazdı. M. W u l z i n g e r 'in mukayese mevzu yaptığı *St. Jean Evangéliste kilisesi* çok doğru olarak cihetlendirilmiş yani absid (Abside) kısmı şarka narteks (Nartex) tarafı garbe getirilmiştir. Bugünkü ilim ve mükemmel âletler elde mevcut olmadığı için kible doğru tayin olunamadığından bütün İstanbul camileri gibi *Fatih camii* de cihet bakımından yanlış oturtulmuştur. Bu yanlışlıklar mazur ve makul görülebilir. Halbuki güneşin doğup battığı noktalar yani şark ve garp hatâsız elde edilebilir. Bugünkü camii cihet bozukluğu bunun bir kilise üzerine inşa edildiğine delil telâkki edilemez.

İstanbulda mevcut camilerin mihrapları arasında kiblede inhiraf 5 - 12 derece arasında mütehavvildir.

*Fatih camii*nin, bütün delillerimizi bir tarafa bırakararak, *Havariyun kilisesi* üzerine inşa edildiğini kabul etsek bile İstanbulda ilk defa *Fatih camii* mihrabı tayin edilmemiştir ki bu fikir varid olabilsin.

Havariyun kilisesi bakiyyelerini bulmak için başka noktalarda araştırmalar yapmak lâzımgelir (5). Bu sahada çalışacakları yan-

(5) Karadeniz Baş ve Orta Kurşunlu medreseleri arasında bulduğumuz delik vasıtasile bir sarnıca indik. Bu sarnıç camii dış avlusunun, Ka-

Iş yola ve boş çalışmalara dıģar edebileceğ olan bu makaleyi bitaraf bir gözle tenkit etmekle ileride yapılacak etüdlere yardım etti ğimizi tahmin ediyoruz.

FATİH CAMII MÜŞTEMİLÂTI

Fatih camii mimarî manzumesi çok geniş bir sahaya yayılmıştır. Merkezde bulunan camii mihrap aksına göre mütenazır olan bu mimarî site (Cité) şehircilik bakımından çok mühim bir hususiyet arzeder.

Hâkim bir tepe üzerine inşa edilmiş olan bu mimarî manzumenin binaları kademe kademe alçalmaktadır ki bu tarz modern şehircilik telâkkilerine yabancı değildir.

Türk mimarisi bakımından bu heyetin büyük bir kıymeti vardır. Bu muazzam ve mütenazır site (Cité) teşkilâtı evvelki ve daha sonraki tiplere benzemez.

Fatih camiinde mütenazır olan binalar şunlardır:

Şarktan itibaren sıra ile şimal ve cenup-ta *Darüşşifa* (bugün bir duvarı kalmıştır) *Darüzziyafe* (taphane) ve *İmaret*, *Baş*, *Orta çift* ve *Ayak kurşunlu* medreseleridir.

Bu Medreseler ve *Darüşşifa* ortaları avlulu, büyük heyetler halinde camii sağ ve soluna sıralanmışlardır. Cümlesinin inşaatı kârgir ve üstleri kubbelidir

Bu medreselerin haricinde gerek Karadeniz gerek Akdeniz cihetinde ikinci sıra *tetümme* denilen medrese odaları mevcut iken cenupdakiler yola, şimaldekiler yangında harap olduğundan arsa haline inkılâp etmiştir. Karadeniz cihetindekilerden ikisi *Evkafl Nazırı* H a y r i B e y in zamanında yeniden inşa edilmiştir. Tetümmeler de kârgirdi. Yalnız biri şimale diğeri cenube bakan, ahşap direkli revakları vardır.

Bu medreselerin gerek plânları gerek mimarî teferruatı zikre değer önemli hususi-

radeniz cihetindeki medrese odalarına bitişiktir. Bunun alâkadarlar tarafından bilinmediğini zannediyoruz. Mütekati tonozlu, yuvarlak kemerli ve direkli olan bu eser burada yapılacak arkeolojik araştırmalara başlangıç olabilir. Mütekati tonozların her dört köşesinde mevcut olan su künkleri bu sarnığın üstünde mermer döşemeli bir avlunun bulunduğu kanaatini vermektedir.

Bu binanın üstünde Havariyun kilisesi atriyununun bulunması ihtimal dahilindedir. Bu vaziyete göre kilisenin daha şarkta ve *darüşşifa* civarında olması icabeder.

yetleri haizdir. Bugün mevcut olan türbeler 1179 zelzelesini müteakip camii mihrap cihetinden büyüütülmesi sırasında daha geri alınarak yeniden inşa edilmişlerdir. Bütün şekilleriyle XVIII inci asır ikinci yarısının eserleri oldukları görülür.

Bugün mevcut olan kütüphane ile şeker-ciler çarşısına nazır bina (mektebi Sıbyan olması melhuzdur) aynı inşaat sistemile H. 1155 de M a h m u d I. tarafından yaptırılmış eserlerdir.

Tabhane ile *Darüşşifa* arasında mevcut olan barok binalar N a k ş ı d i l S u l t a n tarafından yaptırılmış *türbe*, *sebil*, *mehtep*, ve *medreseden* ibaret bir küldür. Bu binaların kapılarında görülen kitabe ve yazılar H a t t a t R a k ı m ' m nefis eserleridir.

FATİH CAMII İLE MÜŞTEMİLÂTININ FATİH'İN TÜRKÇE VAKIF VESİKASINDAKİ TAVSİFLERİ

F a t i h M e h m e d II. nin Türkçe vakif vesikasında *Fatih camii* 48. 49 ve 50 inci sahifelerde şu suretle tavsif olunmaktadır:

Bade zalik darüssaltanatisseniiyye mah-niiyyei Konstantiniyyenin haki vasatında halâ Yenicami mahallesi demekle maruf olan mahalde bir camii cennetâsâ ve mabedi reşul-bina inşa buyurdular ki hamı dilcuvi mihrabı küşci safa ve payei minberi nayabı süllemi amânı hüda kanadili zerrin ile olkubbei simin evci letafetde mahu pervindir.

Âyinedir ki ruvi şefa gösterir müdam sahnı harimi hürremi ferşinde her ruham

Camii barî firdevsi âlu iki minaresi sid-rei müntehadır, denilse mahalli çunü çira değildir.

شکل منایر چوستونی زسنک
از پی سقف فلک شیشه رنگ
از پی بر رفتن هفت آسمان
کرده زمین تا بفلک نردبان
بر ملکش سایه طرف بر طرف
تا فلکش پایه شرف بر شرف

Semaniye ve *tetümme* medreseleriyle *darü'ttalim*, *kitaphane*, *müderris evleri*, *darüşşifa* ve *imaret* de sırasıyla şu suretle tavsif olunmuşlardır:

Paytahtları darülilim olmak için hav-

lı camii şerifde sekiz medrese ve bu medreseler verasında tetümme ismiyle mevsum birer medrese peçe cem'an on altı medrese ve camii şerifin garbe mail olan kapısı tarafında bir darüttalim bina buyurdular ki her medresenin şemsei takı muallâsında envarı hüda gün gibi rahşan ve ayinei ruhamı mücellâsında ruyu sefa kursu hurşid gibi tabandır. (S. 53 - 54).

Camii şerifin canibi gurbisinde bir buk'ai lâtiye dahi inşa buyurdular tâ ki medarisi şerifelerinde ifadei ulüm eden müderrisin ve iktibası ulumi âliye eden talibini müstaidin belki ulemai müstahikkinden sair mühtacin için vakıf buyurdular ki kitaplar için mahzen ola (S. 53).

.... ve zamanı devletlerinde olan ulema-yi kiramı havli camii şeriflerinde sakin olmağa tergip, belki ekseri için mihmandarı keremleri menazili lâyika ve mesakini faika tertib etmekle erbabi fezail ol havalinin abu havasına mail olup etrafı cumii barîğleri mecmâi ulema olmakla pürnur ve nümunei beyti mamur olmuştur (S. 53-54).

.... emrazı batunıyeye ilâç ile itmamı hizmeti dini mübin eyledikten sonra merzayı müslimin ve mihneti abu kil ile azürde dil olan müsafirini varidin ve mücavirini muhtacin hizmetini dahi zimmeti himmeti âliye-yi şahanelerine lâzım ve emri mütehattim bilip... camii şerif civarında iki âli imaret ve ziyafethanei pür nimet bina buyurdular. Her biri bir mihmanhanei yegâne ve ziyafethanei bir misli bi bahanedir ki niâmı cinan gibi fezyi kesilmez ve rahmeti rahman gibi bezli eksilmez.. İki buk'ai şerifenin birine darüşşifa, birine imaret deyu tesmiye buyurdular (S. 54-55-56-57).

Camii avlusunda kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvan Vakfiyenin 314 üncü sahifesinde ..Camii dilküşayı pürsefa meydanında şadravanı hurşid nişan.. tabiriyle tavsif edilmiş ve o devirde dahi krymetinin çok yüksek görüldüğüne işaret olunmuştur.

Camii civarında sekizi bir tarafta, sekizi mukabil tarafta inşa edilmiş olan medreselerin kuruluşundaki tenazur ile inşalardaki tenasüp ve güzellik de 262 inci sahifede kısa cümlelerle çok etraflı bir surette izah edilmiştir.

.... Camii şeriflerine cenahayn vaki' olan medarisi semaniyeden her biri için ki usulü erkânı kavaidi hikemiye üzere müesses ve furru muhassenat bünyadı merazini hendesiye-den muktebestir.

Şehre ve Fatih'deki mimarî manzumeye getirilmiş olan sular hakkında da şu izahat vardır:

.... Medinei mezbureye icra ettikleri sular için ki her biri darülmülklerine belki ruyi zemine ziyetü zeyn ve hubabı simîn nikabı abı hayata kurretülayındır. Ol şehri safa encam içre bina olunan hamamlara ve camii dilküşayı pür safa meydanında şadravanı hurşid nişana ve imareti âlibünyan ve medarisi refiuşşan içre şadravanı safet aşiyana fermanı kadirtuvanları gibi cereyan edüp (S. 340 - 341).

Fatih Mehmed II. nin Türkçe vakıf vesikasında Fatih camii'nin yeni baştan inşa edilmiş olduğu müteaddid yerde tasrih edilmiştir. Bu sarahat Fatih camii'nin Havariyun kilisesi temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu hakkındaki iddiayı tek başına reddü cerh edecek mahiyettedir. Camii vazifelerinin tadadına başlanırken 264 üncü sahifede aynen şöyle denilmektedir:

... Tafsili kanunu hümayunları budur ki vâkıfı müşarünileyh.. şart buyurdular ki müceddeden mahallei cedidede bina ve inşa buyurdular ki camii şerifi behcet karin ve mabedi lâtiyi bihişt ayin için...

313 üncü sahifede de Darüttalimin vazifeleri sayılırken:

.... ve şart buyurdular ki mahallei cedidede müceddeden bina buyurdular ki camii şerifin garba mail olan kapısı yanında vaki' olan mektepte...

Vakfiyede, adı geçen hayrat ve akarat hakkında etraflı izah mevcuttur. Bilhassa emilerin eski vaziyetleri, hudutları ve bunların yanında olan veya bunlarla taallüku bulunan eski Bizans eserleri ve mevkileri ihmal edilmeden gösterilmiştir. Bunlardan bir iki misal arz edelim:

Ayasofya camii'nden bahsedilirken bunun Sarayı Sultanî kurbinde olduğu, Fatih'in hini fetihde ilk ibadeti burada yaptığı zikredilmekte, camii'nin veçhi tesmiyesi uzun boylu anlatıldıktan sonra kal'ai cedide ve Topkapı sarayı hakkında şu izahat verilmektedir.

.... Camii şerifi mezbur dahili beldede kal'ai cedide civarında vakidir ki ol feleki devlete mihrü mah eski saray bina edildikten sonra nice müddet karargâh etmiş iken kal'ai mezburenin zemini zeytinlik ismiyle müsemma nüzhetgâh olmakla meylü rağbet ve sarayı hummayun etmeğe hinmet ve makarrı seriri saltanat etmişlerdir..

Bu izahatı müteakip Ayasofya camiinin hududu ve hemhudut olan mülk sahipleri tafsilâtiyle yazılmıştır.

Bunu müteakip Zeyrek ve Eski İmaret camileri anlatılırken bunların kiliseden camie çevrildikleri tasrih edilmiş ve hudutları da gösterilmiştir. Bu etraflı izahat yalnız belli başlı hayratta değil lâalettayin akaratın tavşifinde bile mevcuttur. Meselâ Ayasofya mahallesinde Yeni dükkânlar adı verilen pazar tarif olunurken, bunun (Kemer) demekle maruf (Tak) yanında olduğu hassaten zikredilmiştir:

.... Biri dahi Yeni dükkânlar demekle maruf pazardır ki Ayasofya mahallesinde on yedi bab dükkândır. Kemer demekle maruf Tak yanında tarafı şimalidedir. Biribirine muttasıl ve bazı bazına mukabildir (S. 85).

Bu izahat ve misaller de bize gösterir ki Fatih camii; Havariyun kilisesi gibi mühim ve tarihi bir eser üzerine inşa edilmiş olsaydı Vakfiyede bu cihet işaret olunmadan geçilmezdi.

Camiin cümle kapısının sağ tarafından başlayarak üstünde ve sol tarafında devam eden ve solda biten kitabe Fatih devrinin meşhur hattatı A l i bin S o f i 'nin yazısıdır. Büyük değer taşıyan bu metinleri aşağıya dercediyoruz:

Sağ tarafı ve başı:

تفق الفراغ بحمد الله التقدير الحبير على اعمال عباد
والبحير (1) من بناء هذا المسجد الجامع للفضائل

(6) Bu kelime de nokta olmadığından (nasir) suretinde dahi okunabilir.

على الوجه الاتم الذى اسس على التقوى من اول يوم
بامر من ملاء الارض بمعدلة يحيى بهارمى علم وعرفان
لاجل ان يظهر الله الخيرات فى ملكه من اختاره
من آل عمان

وهو السلطان الاعظم والحقان الافخم الفماتح
لهذه البلدة التى
لم يخلق مثلها فى البلاد ولم يصنع نظيرها بايدى
العباد

Cümle kapısının üzeri:

ولم يتيسر فتحها لبعض الخلفاء فضلاً عن
السلاطين والامراء مع بذلهم المجهود فى نبيل
هذا المقصود السلطان

محمد خان ابن السلطان
مراد ابن السلطان محمد ابن السلطان بايزيد
ابن السلطان مراد ابن اورخان ابن عثمان

Sol tarafı:

لا زالت سرادقت خلاله مصحوبة بالطفاف
الرحمن
ولا خلا سدته السنية فى كل حين راوان من
الاولاد

والانصار والاعوان افاض الله على الافه

سجال الغفران واسكنهم اعلى غرف الجنان
دعائى هذا للبربه نافع فيرحم الله عبداً قال امينا
فى الشهر المبارك رجب لسنة خمس وسبعين وثمانماية
وقد كان (2)

البدايه فى جمادى الاخرى لسنة سبع وستين
وثمانماية

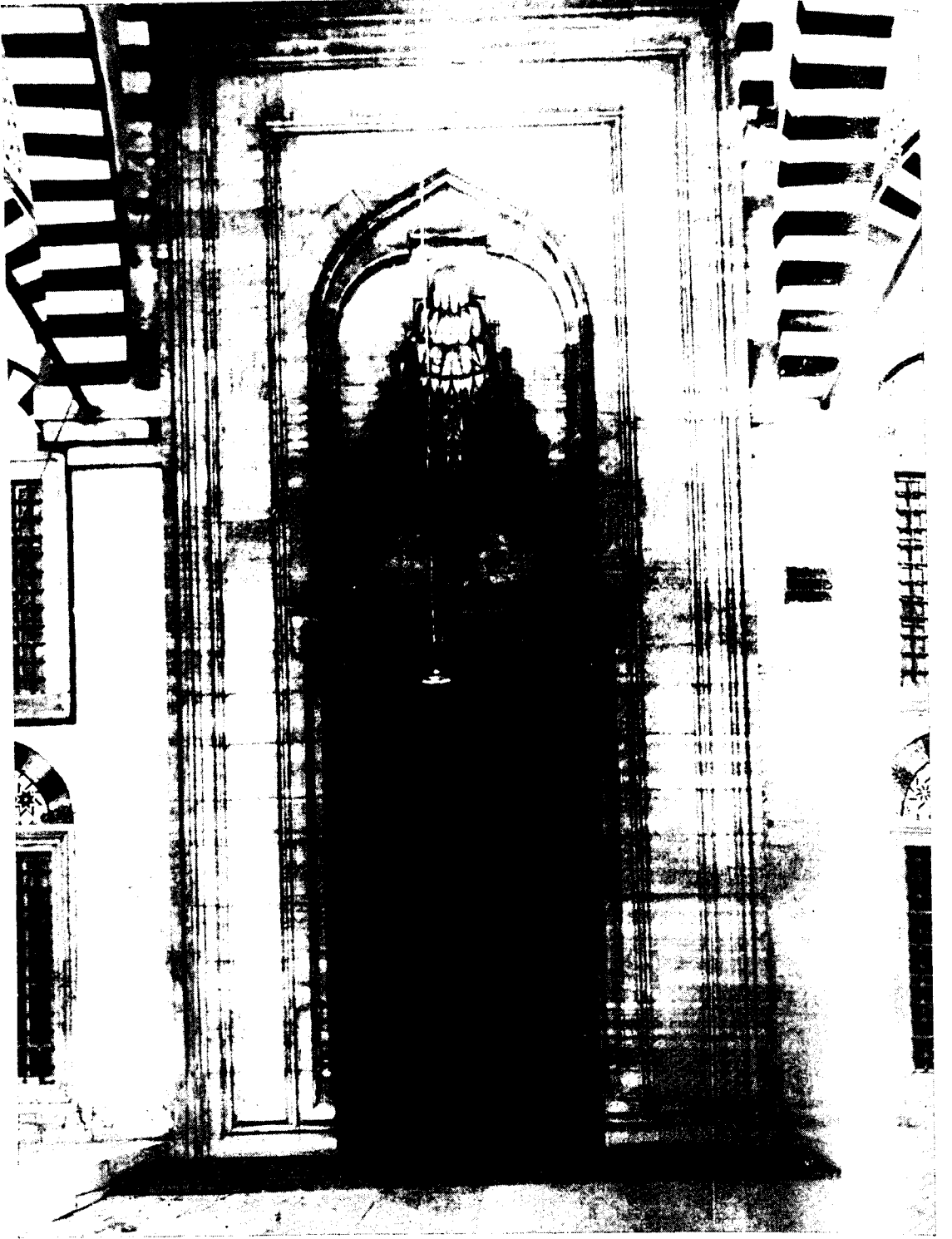
كتبه على بن صوفى

(7) Bu satır ile son satır arasında rakkam ile 873 yazılıdır.

1 — Bugünkü Fatih Camii'nin umumi heyeti

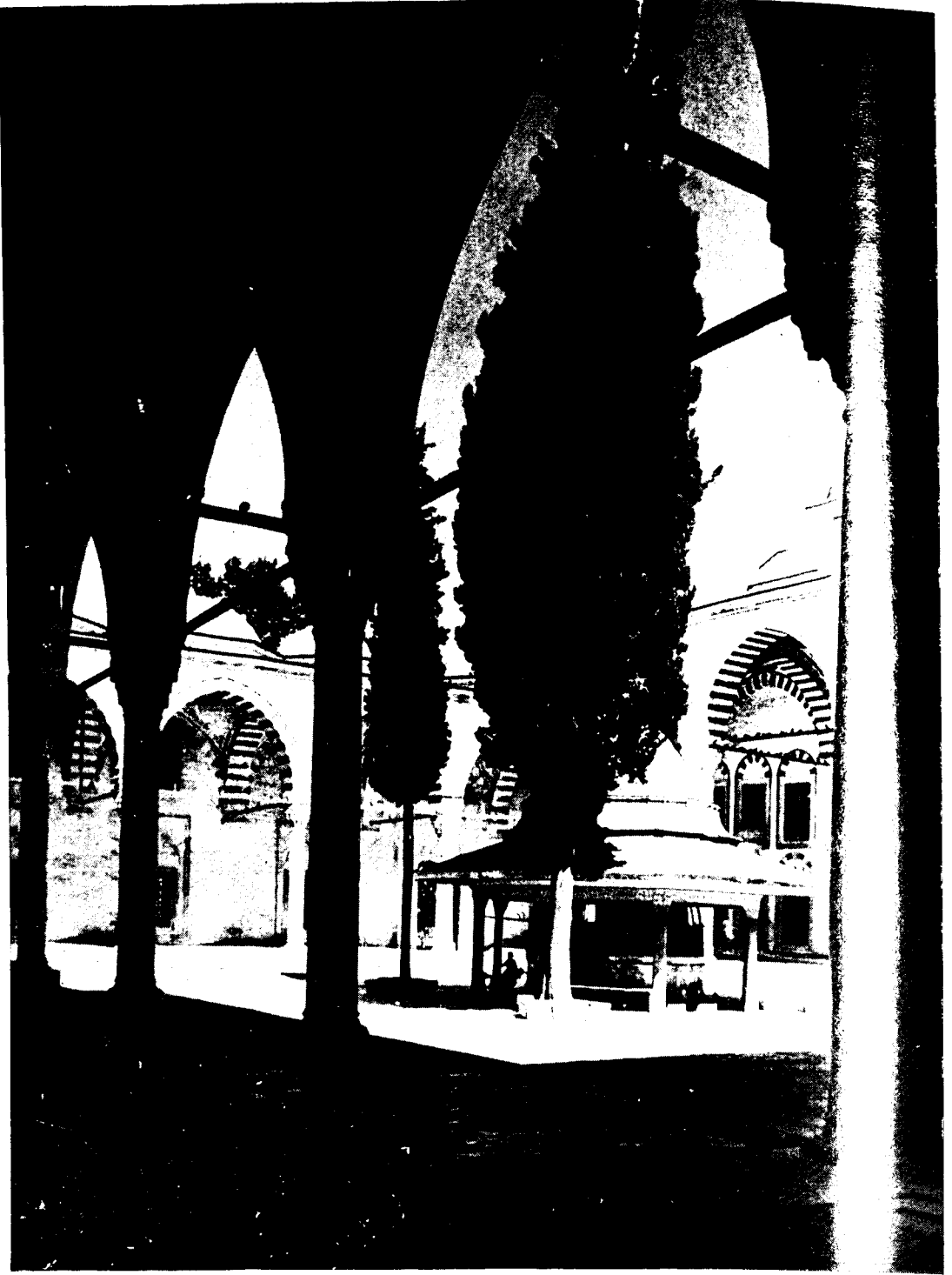

2 — İçi ve dışı tamamen mermerden olan Tak-Kapu'nun bu nefis kemerinin altına-
daki Bursa Kemerî de çok ince bir san'at görgüsünün kudretli eli ile imtizaç ettirilmiş,
altına dizilen istilaktitler bu güzel heyete mimarî tarihimize mutenâ
bir mevki bahşeylemiştir.

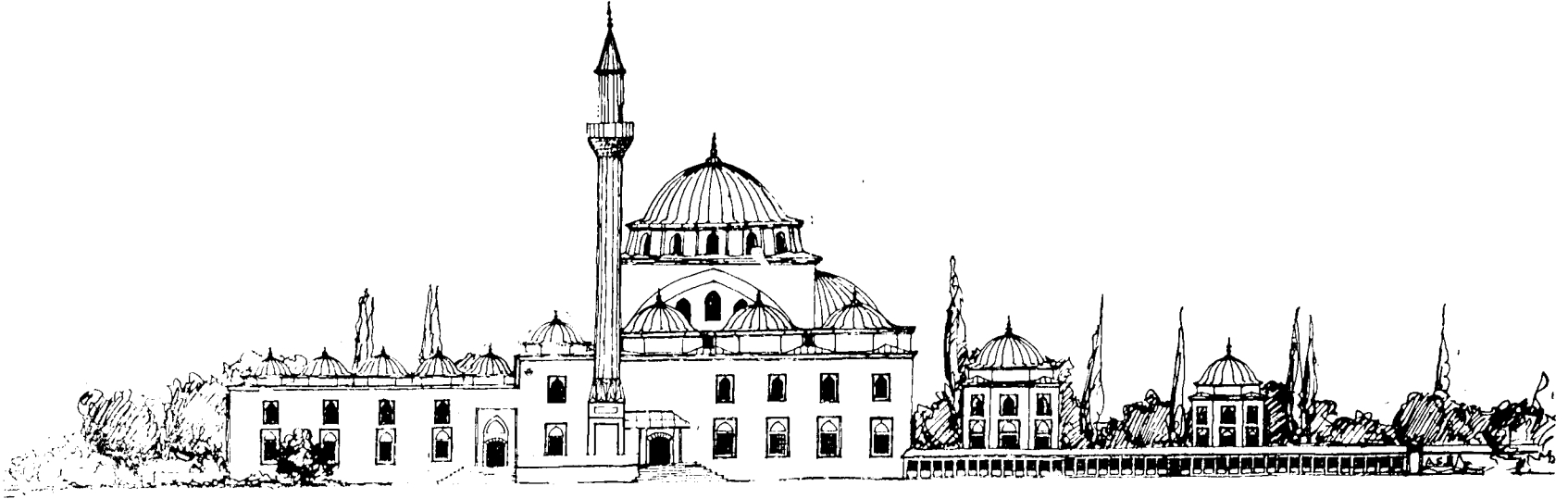

3 — Fatih Camii: Tak-Kapı

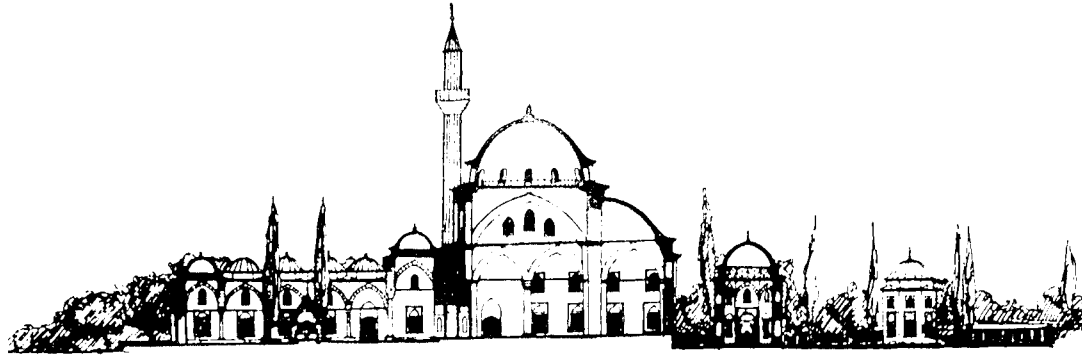
Orta kitâbe ile üzerindeki istilakitlerin ve kemerlerin yakından görünüşü.

4 — Revaklı avlunun ortasında yükselen dört servinin gölgesinde sivri külâhı :
bu umumî mahal içinde, en kuvvetli bir plâstik eleman olan
Şadırvan'ın hususiyeti zikre şâyandır.

5 — Eski Fatih Camii: yan cephe eskizi

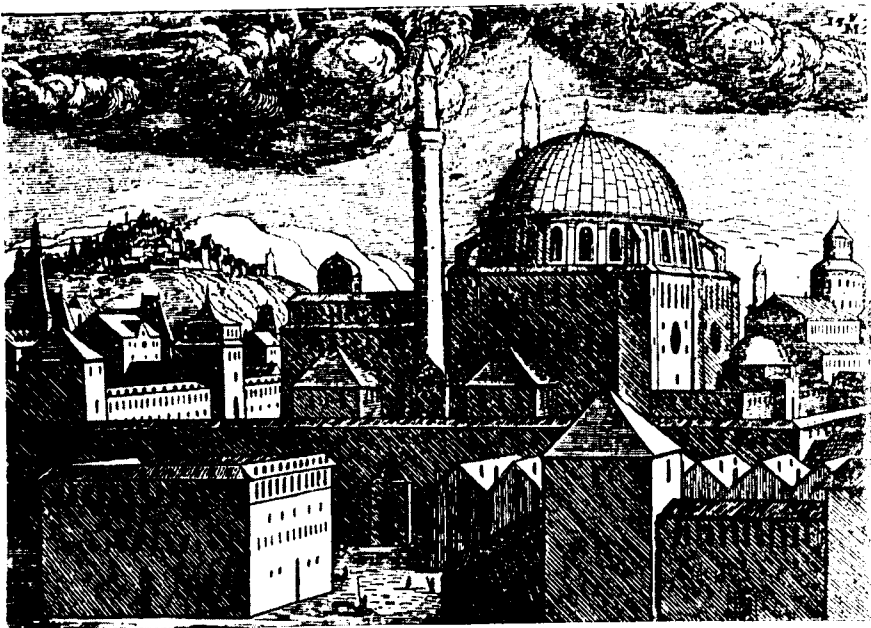
6 — Eski Fatih Camii: Uzunluğuna kesimi eskizi

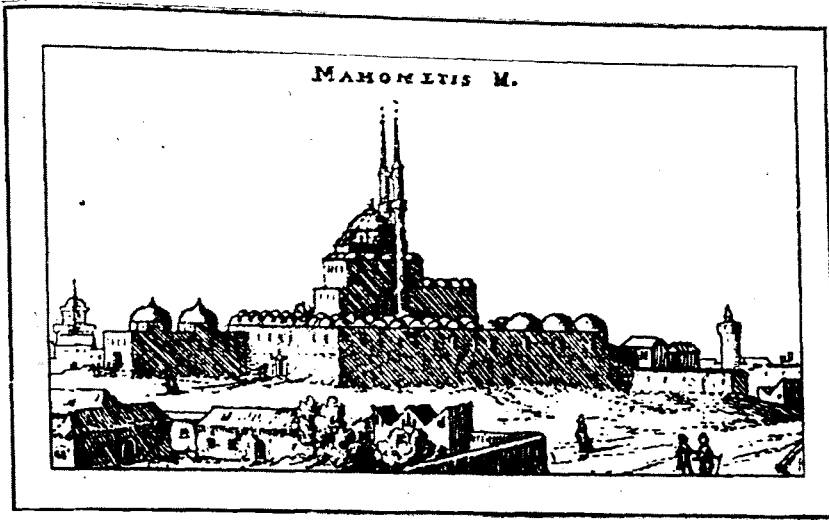
7 — Eski Fatih Camii heyetini çok güzel gösteren bir vesika olan bu resim elimizde en kuvvetli bir delildir.
The Turksin adlı eserde neşredilmiştir.

8 — Eski Fatih Camii heyetini çok güzel gösteren bir vesika
The Turksin adlı eserde neşredilmiştir.

9 — Bu resim XVI ncı asırda Melchior Loriel tarafından çizilmiş ve hakkâk tarafından tahrif edilmiştir.

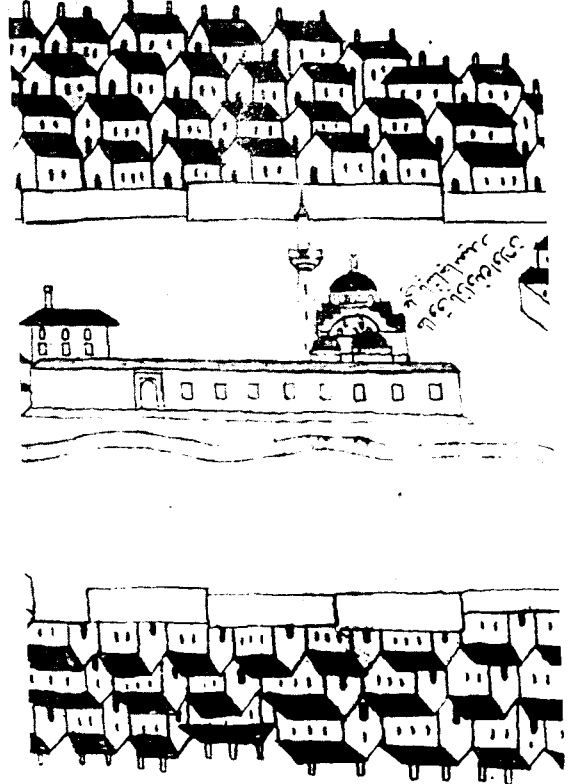

10 — XVI ncı asrın ilk yarısında İstanbul'a gelen Dilich tarafından çizilmiştir.
C. Gurlitt, Orientalisches Archiv

11 — Eski Fatih Camii'nin 1572'de yapılmış bir resmi (Bu resim makalemize elde mevcut vesikalar arasında konmuştur. Hiçbir dokümanter kıymeti yoktur).

Bibl. Not. Paris, salle des cartes et des plans
No. Ge. F.F 3811. P. 85

12 — Köprülü Kütüphanesinde mahfuz suyu haritasında mevcut olan bu resim XVII ncı asra kadar yapılmış eserleri çok güzel tasvir etmektedir. Atikali paşa camiini irae eden bu resimde kubbe kademesi bir kısma oturtulmuştur. Halbuki, hakikatte böyle değildir. Bu hatâ hazfedilirse resmin mütebaki kısımları mevcut esere tevafuk etmektedir.

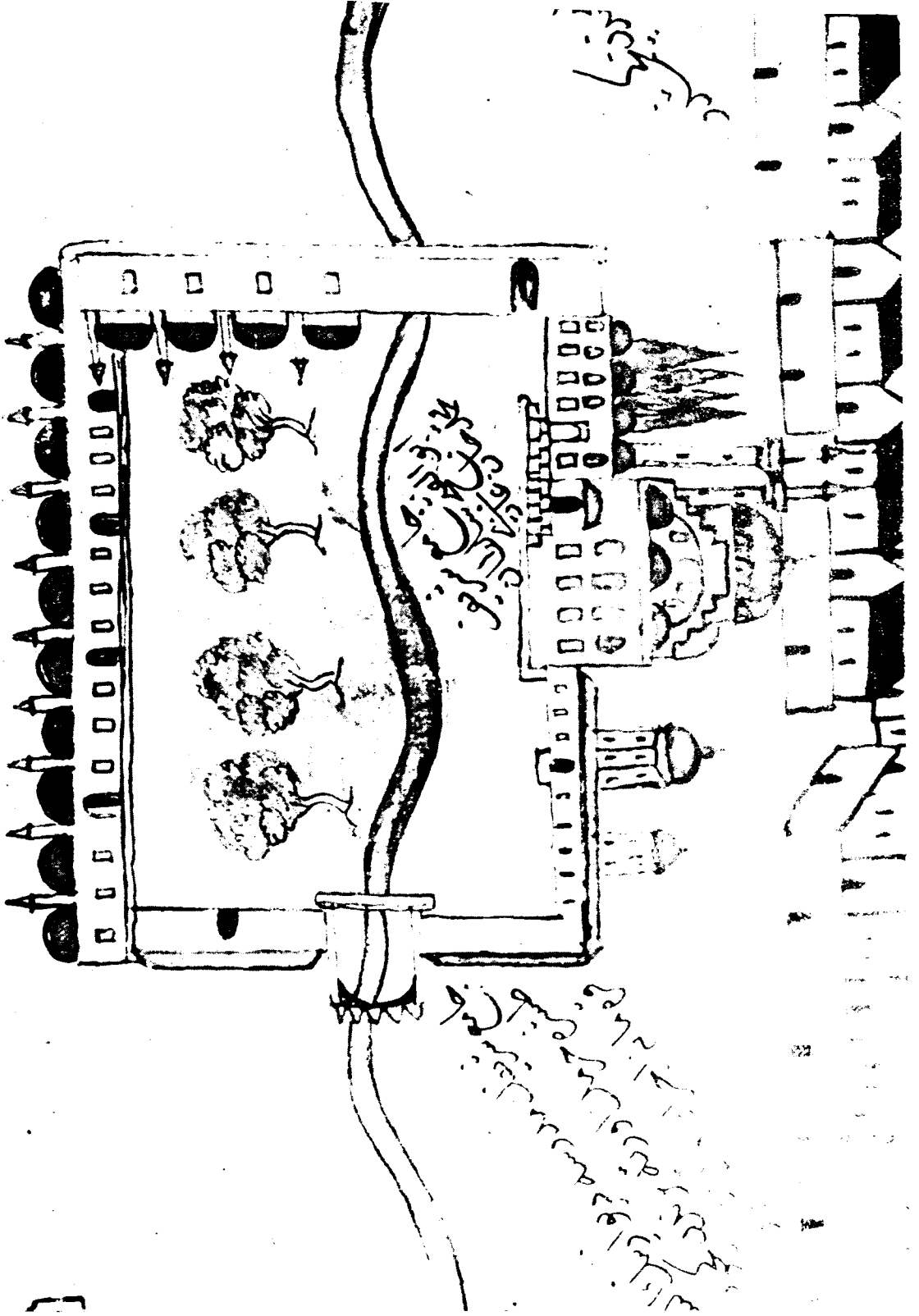
13 — İstanbulda Atikali Paşa Camii

Bu camiın bir tam ve bir mihrap üstü kubbesi mevcuttur. Fatih camiine şekil itibarile çok benzer. Fatih camiinin tesiri altında 1497 yılında inşa edilmiştir.

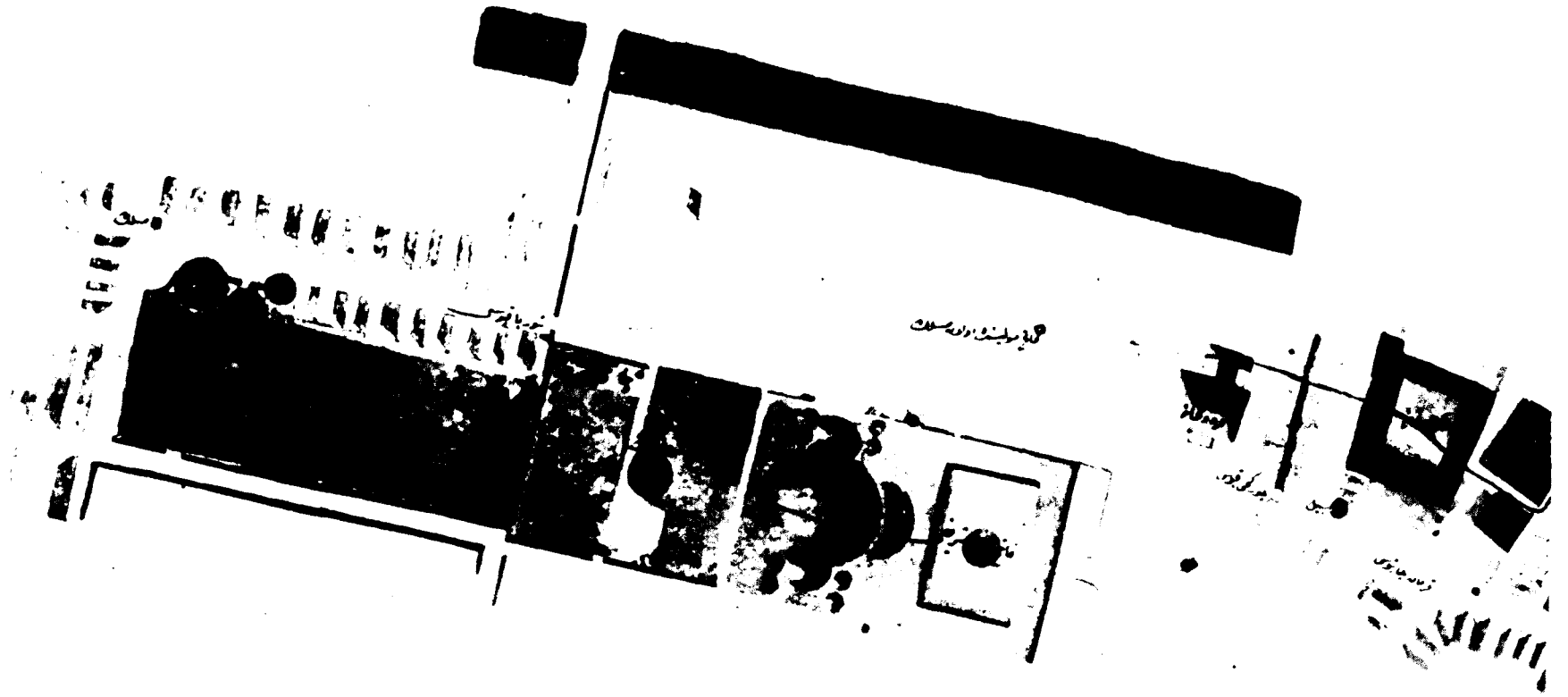

14 — İstanbulda Atikali paşa camiinin köşeden görünüşü. Köşe alıklarının hariçteki kütleye tesir edişi pek bariz görülmektedir. İrtifai fazla tanburlu kubbelerin yarı kaideleri dört, üst kısımları sekiz vecihli bir şekilde inşa edilmiştir.

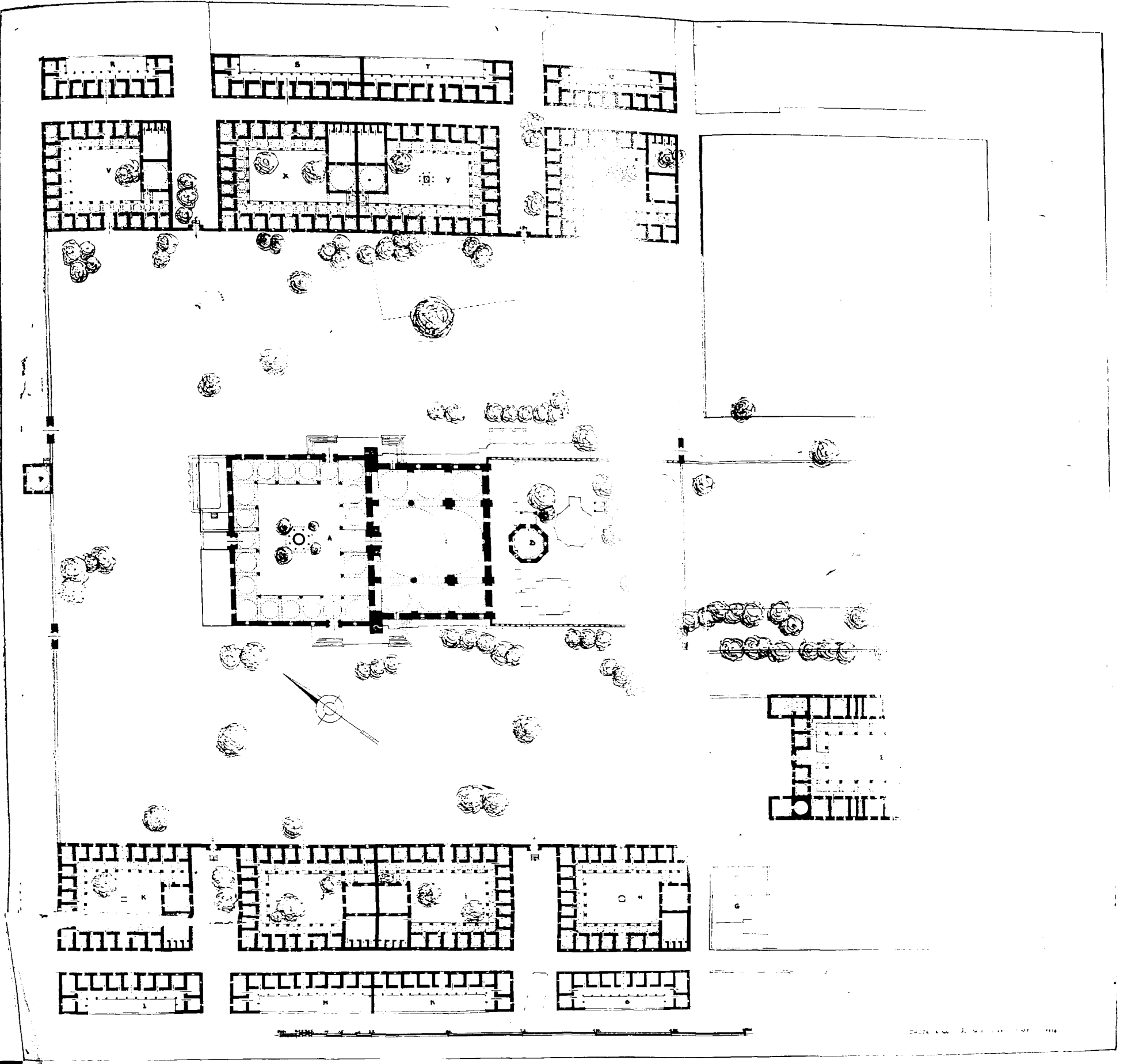

15 — Köprülü kütüphanesinde 1027 numarada mahfuz suyualları haritasından: Fatih Camiinin eski halini bu hariteyle sayet güzel olarak görmekteyiz. Avlu akaları bugün mevcut akslara tamamen uyumlu etmekte olduğundan bilanın en hakikatı yakın bir resmi olarak telâkki edilebilir. Fakat, XV inci asırda yan kemerli üstlerinin kademeli inşa edilmesinde hatımla verilemez. Bu eser en mevcut bir mehzaz olarak kabul edilecek mahiyettedir.

17 — Köprülü kütüphanesinde 1029 numarada mahfuz 19 uncu asırda çizile su yolu haritasında Fatih Camii'nin bir vaziyet plânı mevcuttur. Bu plânın dikkate şayan tarafı eski Fatih camiinin kuş bakışında yarım kubbenin birinin aksı gösterilmiş olmasıdır. Bu harita çizilirken Fatih Camii'nin eski şekli tesbit edilmek istenmiş ise de mihrap üstü yarım kubbesi cümle kapısı üstüne getirilmiştir.

16 — Fatih mimari manzumsu genel plâni:

A - Fatih Camii, B - Fatih türbesi, C - Fatihin zevcesi Gülbahar sultan türbesi, D - Saraçlar çarşısı, E - Tabhane medresesi ve imaret, F - Develik denilen kervansaray ahırları, G - Misafirhane, H - Akdeniz baş kurşunlu medresesi, İ - J - Akdeniz Orta Çift Kurşunlu Medreseleri, K - Akdeniz ayak kurşunlu medrese, L - M - N - O - Akdeniz Tetümme medreseleri, P - Fatih Darü'ttalmi, Q - Darüşşifa arsası, R - S - T - U - Karadeniz Tetümme medreseleri, V - Karadeniz ayak kurşunlu medresesi, X - Y - Karadeniz orta çift kurşunlu medresesi, Z - Karadeniz baş kurşunlu medresesi.

EPHESOS-BASILIKA JOHANNES DES THECLOGEN

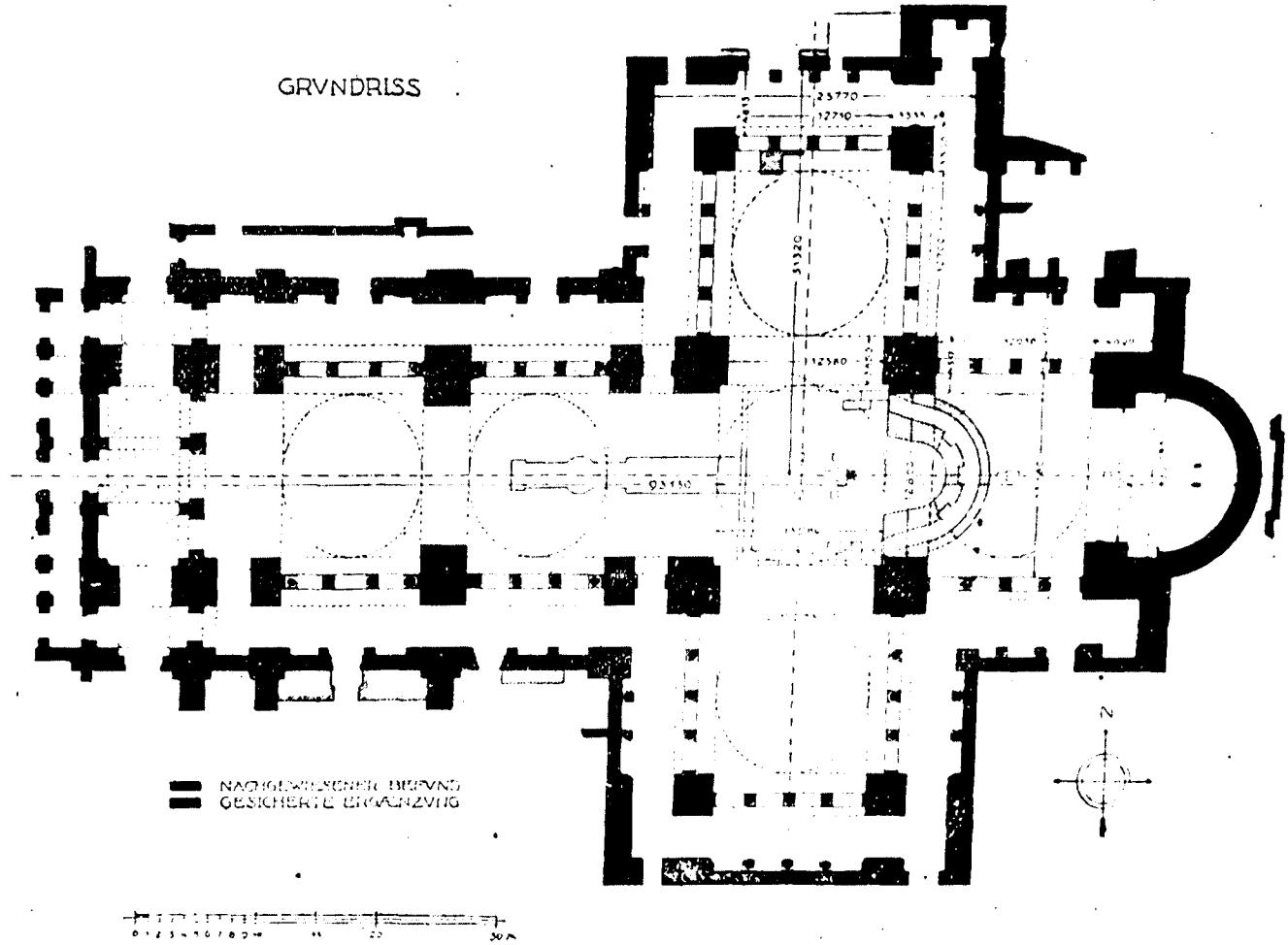
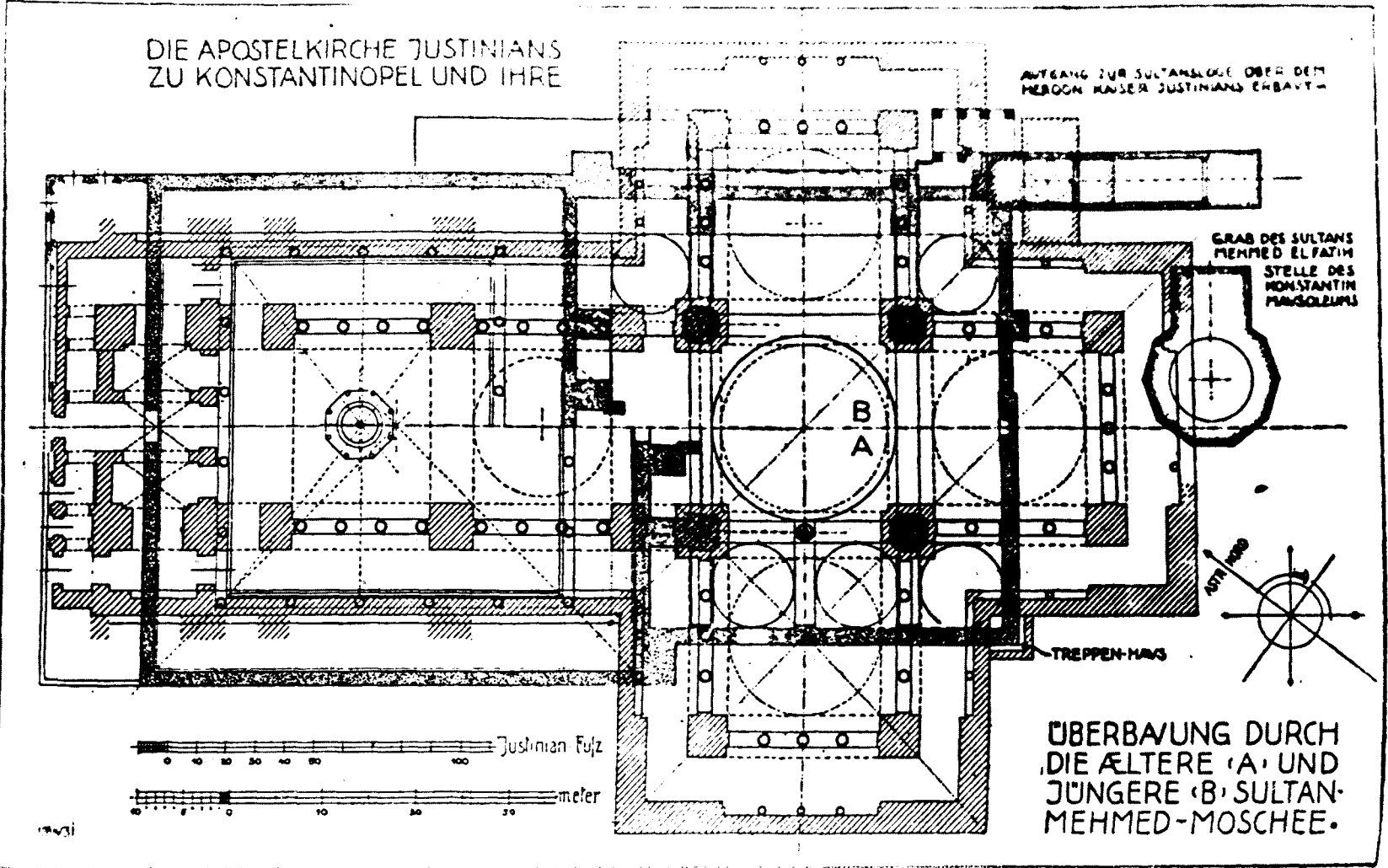
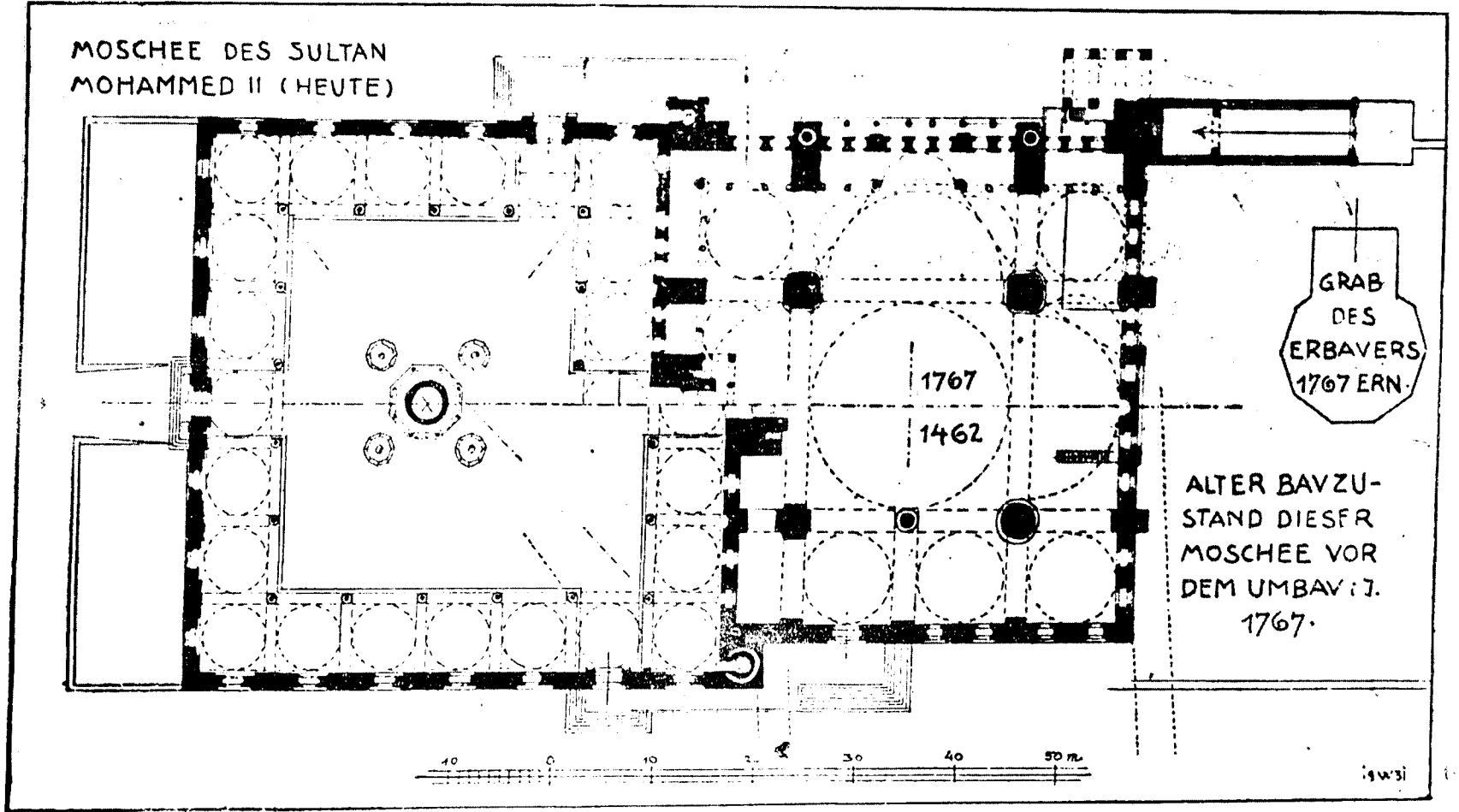

Abb. 12. — GRABUNGSERGEBNIS DER KIRCHE JOHANNES DES EVANGELISTEN ZU EPHESOS.
(nach H. Hoffmann)

18 — Selçuk (Ayasluğ) kazılarında bulunan St. Johannes Evangelist kilisesinin plânı. Bu bina ile Havariyun kilisesinin ne dereceye kadar münasebeti olduğu tetkik olunmalıdır.

19 — M. Wulzinger'in Fatih Camii üzerine Byzantion'da çıkan makalesindeki plânlardan:
Havariyun kilisesi, dünkü ve bugünkü Fatih camilerinin mukayesesi bu plânda Havariyun kilisesinin mübalâğalı olarak
gösterildiği nazarı dikkati celbeder.

20 — Eski Fatih Camii ve Havariyun kilisesi hakkında Byzantion'daki makalesinde M. Wulzinger tarafından mihrap cihetinden sabit kalmak üzere çizilen eski ve yeni Fatih camilerinin mukayesesini gösteren plân

23 — Fatih'in eseri olan ilk Fatih Camiinin bugüne kalmış kıymetli hatıralarından: İç önden, son cemaat yerinde, pencere üstlüğü kıymetli iki çini panodan biri. Bu çiniler sarı, yeşil renklerin hâkimiye tile devrinin san'at görgüsünü tebarüz ettiren mühim vesikalardandır.

24 — Fatih Camii revaklı avlu, son cemaat mahallinde, XV inci asırdan kalma çok kıymetli çini pano.

25 — Eski Fatih Camiinden kalma en orijinal bir parça:
Bu kapı ilk Fatih Camii mimarı Sinanın karakterlerini müteââda göz önünde tutulması icap eden dikkate şayan bir eseridir.

27 — Fatih Camii türbeler avlusunun pençereli duvarlarından biri.
Bu duvarın dolu ve boş kısım nisbetlerine dikkat ediniz. Sultanahmet Camii mi-
marının yeni bir buluş olduğu zannedilen boş kısımların hâkimiyeti burada
bir buçuk asır önce muvaffakiyetle tatbik edilmiştir.

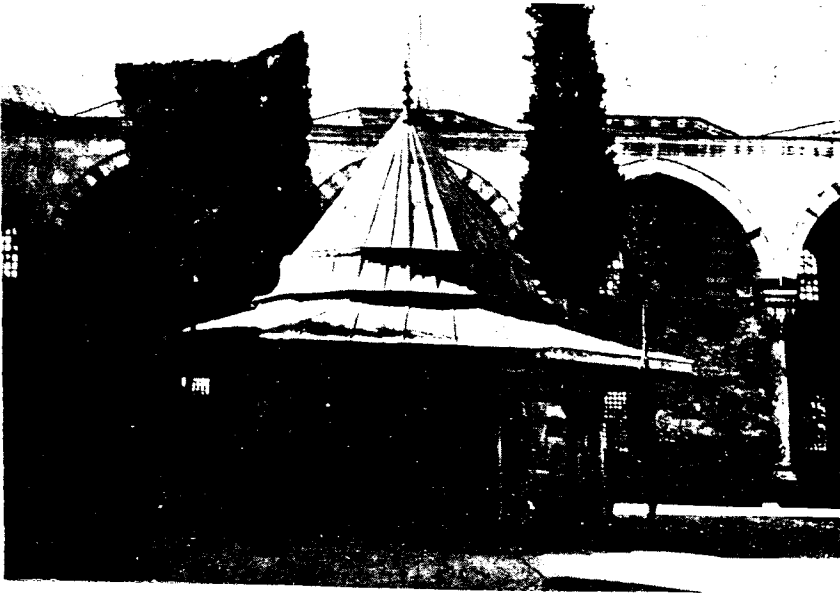

26 — Harici cephe pençereleri üstündeki tezyinat.
Yeşil porfir üzerine kakma olarak mermerle yazılar yazılmıştır. Pençereler molürleri daha ziyade Bursa uslubuna yakındır.

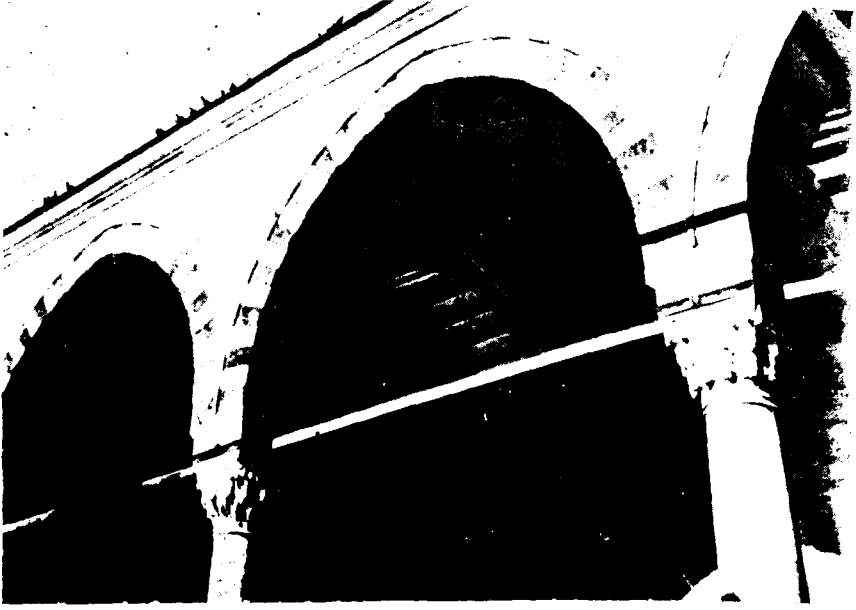
28 — Fatih Camii revaklı avlusunun esas kapı cephesi.
Bu cephe pençerelerinin üstlerindeki kemerlerin içi porfir üzerine mermerle kakma olarak nefis sülüs hatla yazılar yazılmıştır. Pençerelerin etrafı kâmilan molürdür.

29 — Fatih Camii revaklı avlusunun ortasında bulunan bu şadırvan, avlunun boşluğunu yok eden mimari bir elemandır. Külâhın meyli, saçakların çıkıntısı, yandaki serviler; parlak gri ve koyu yeşil renklerin imtiazı ayrı bir hususiyet arz etmektedir.

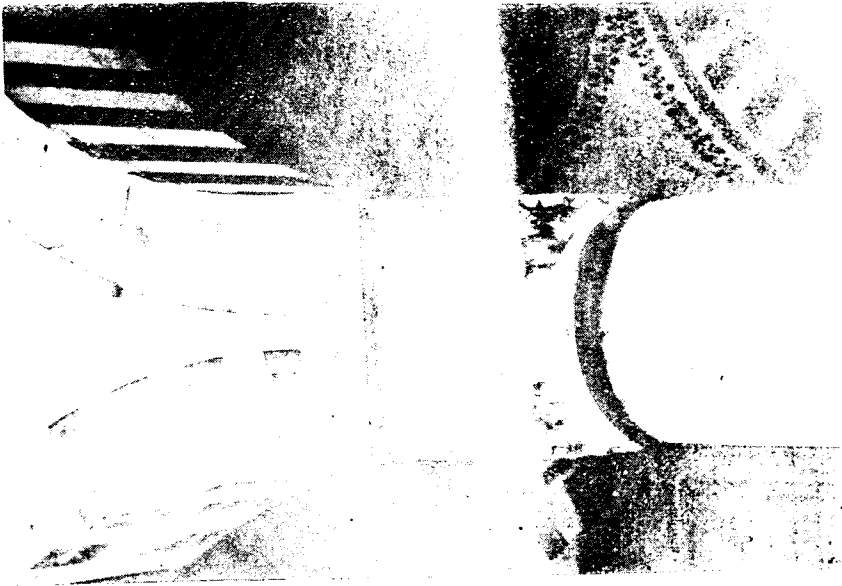
30 — Fatih Camii cümle kapısı kum saati ve tezyinatı

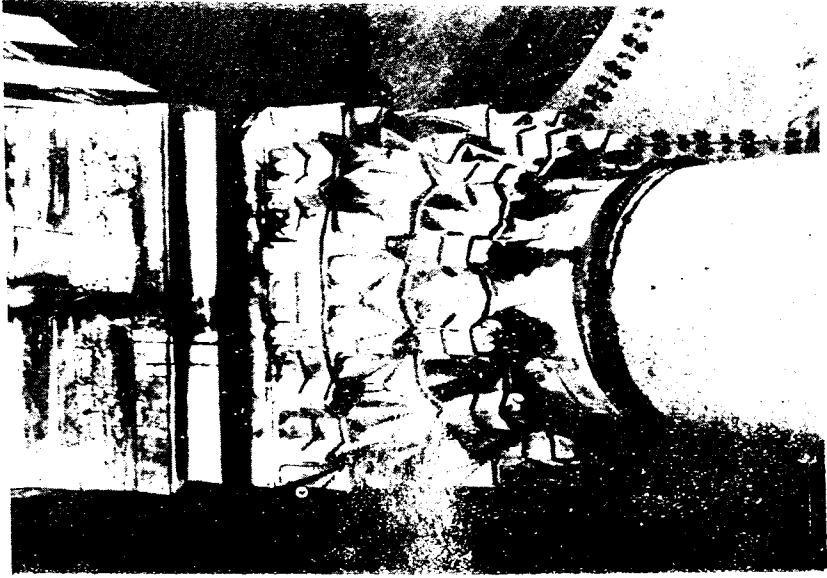
31 — Fatih Camii revaklı avlu kemerleri: Çok itina gösterilen bu kemerler ve başlıklar en sade fakat en halis san'at telâkkileriyle inşa olunmuştur. Bu tekemmülü yalnız klâsik devirde görebiliriz.

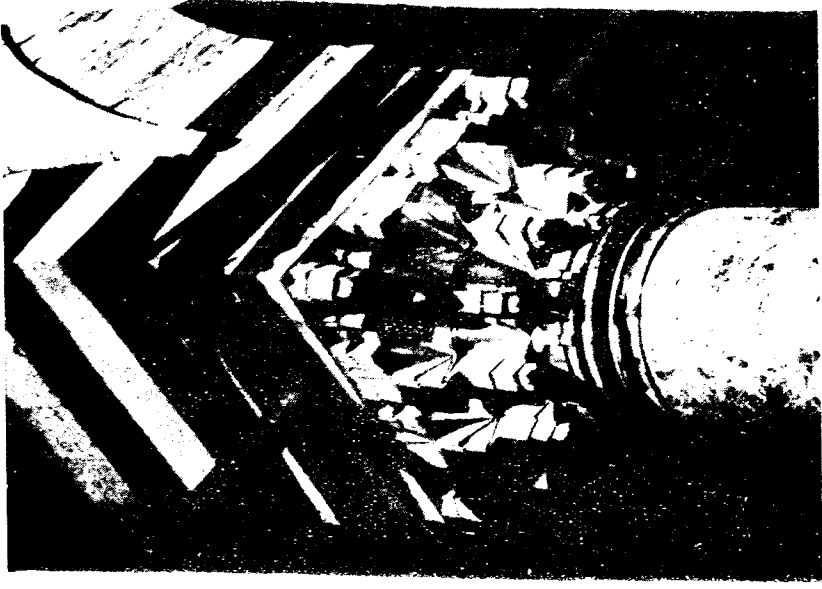
32 — Fatih Camii minaresinden iç avlunun görünüşü. Dört selvisi ile şadırvanın kuşbakişi bir resmi. Bu şadırvan, avluda bulunmaması çok büyük bir yokluk teşkil edecek kadar ehemmiyetlidir.

33 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

34 — Fatih Camii revaklı avlu direk başlıklarından Eski atış Camii bakyelerindedir.

35 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

36 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından Fatih Camii'nde imatı yapılmış revaklı avlular.

37 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

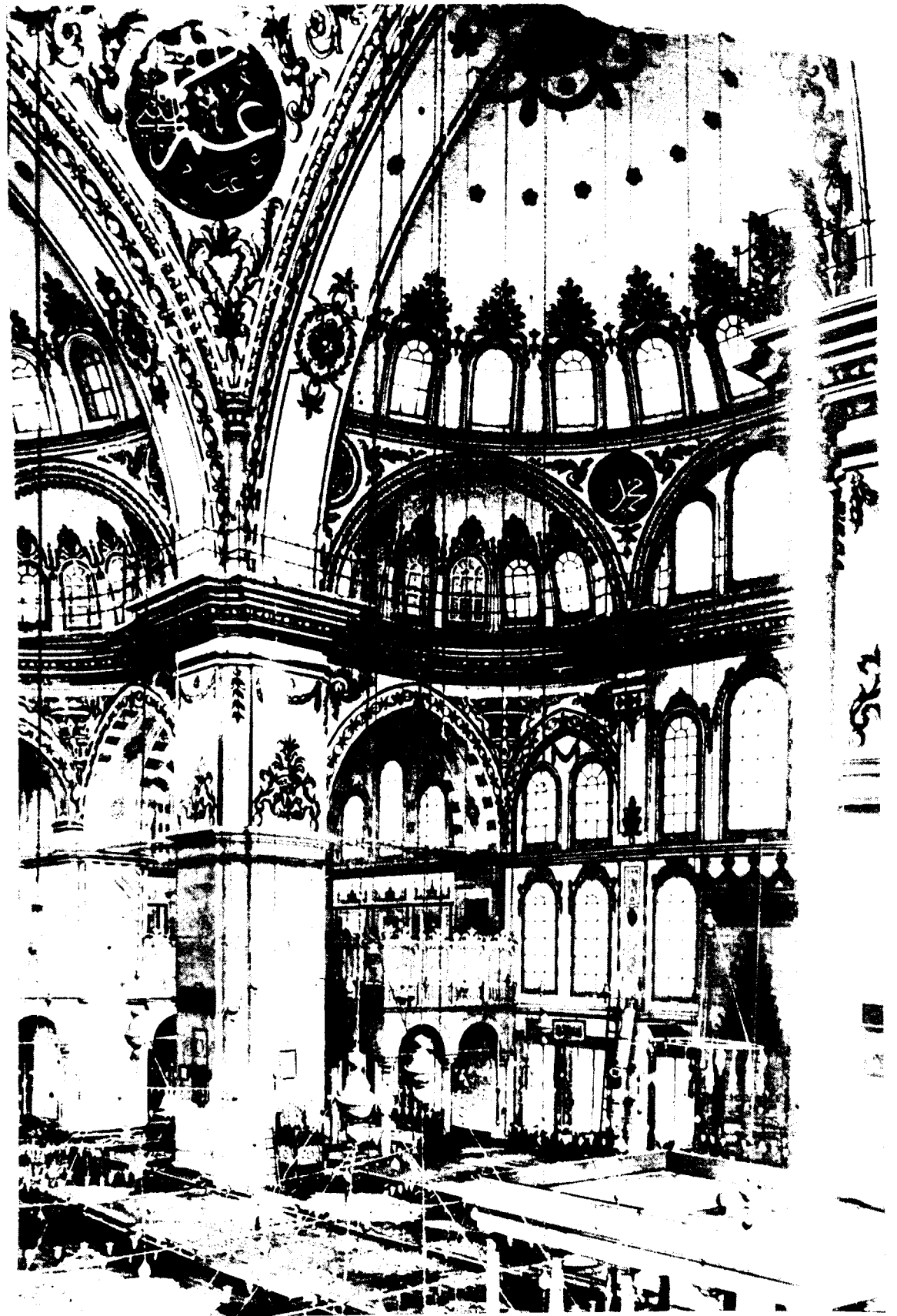
38 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

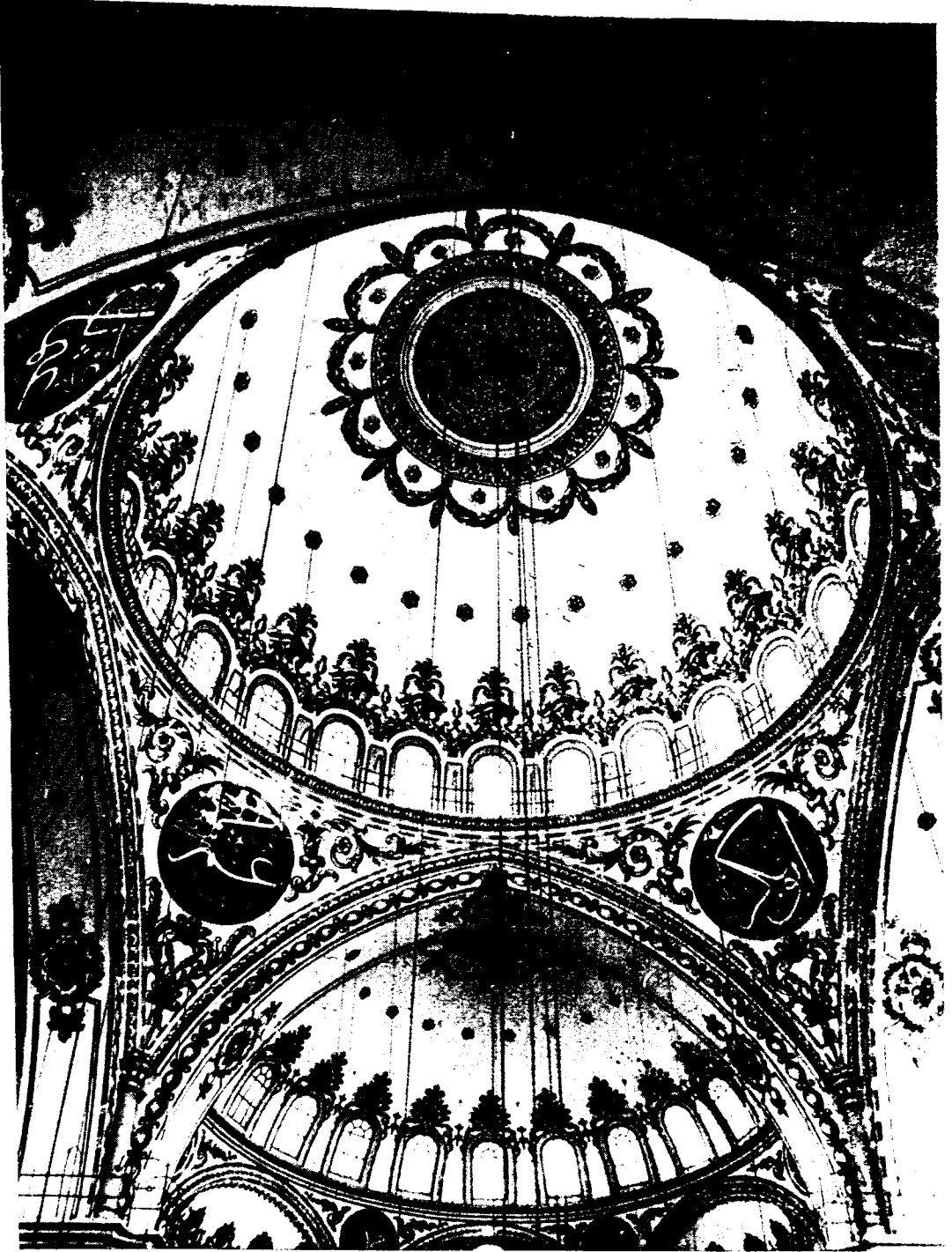
39 — Atikali paşa camiinde Beyazid II. devrinden kalma direk başlıklarından (Diğer başlıklarla mukayese ediniz).

40 — Fatih medreselerinden birinin pencere üstü. Tuğla tezyinatı dikkate şayandır.

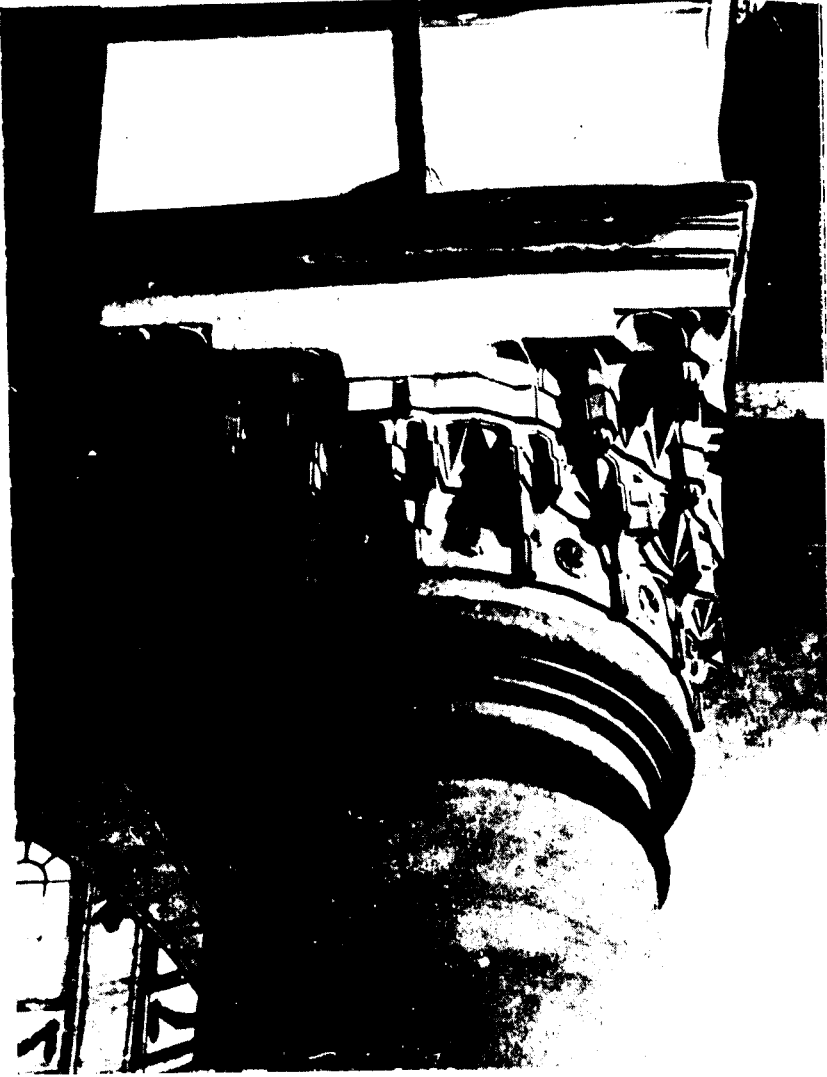
41 — 1768 - 1771 yılları arasında inşa olunan bugünkü Fatih Camiinin dakıldan görünüşü: Önde ilk binadan kalan mihrap görülmektedir. Kalem işleri XIX uncu asrın çok çirkin hatıralarıdır. Büyük kubbeyi tutan ayaklar mevzun ve hatlar sakın görülmekte ise de kıvrak barok silmeler lüzumsuz ve fazla hareketli hissedilmektedir.,

42 — Bugünkü Fatih Camiinin kubbe ve büyük kemerleri.

Bu kemerler klâsik devir kemerlerinden daha sivridir. Silmeler ve ahka nihayet-
lerindeki barok üslûbunun şekilleri ile dairevi tali kemerler:
gözümüze yabancı bir tesir vermektedir.

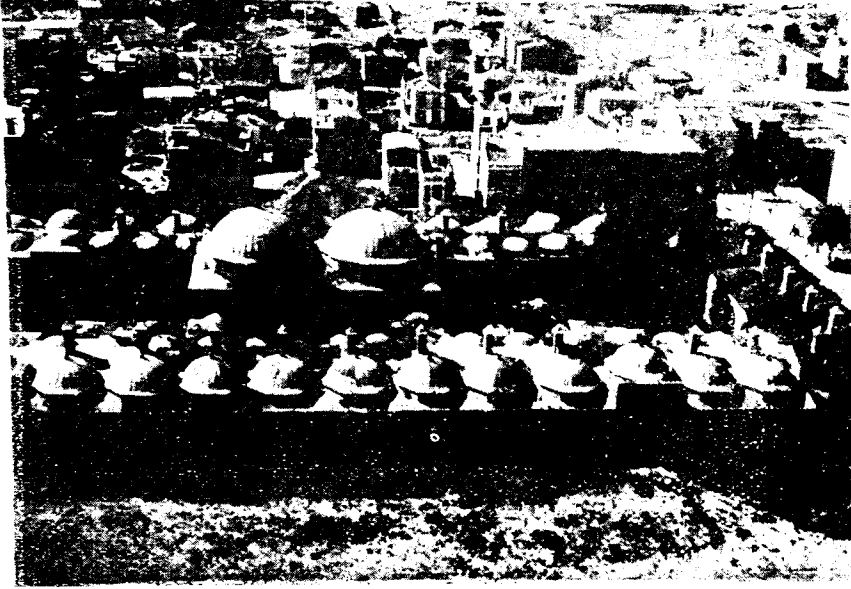
43 — Fatih Camii dahilinde mermer başlıklar
Bu başlıkların imal tarzı çok şayanı dikkat olmakla beraber barok
tesirler rozaslarda sezilmektedir.

44 — Bugünkü Fatih Camiinde büyük mahfilin kapısı.

45 — Fatih Camii: Akdeniz baş ve orta kuruşunlu medreselerinin minarenden görünüşü

46 — Fatih Camii: Akdeniz orta çift kuruşunlu medreselerinin minarenden görünüşü.

47 — Fatih minarelerinden bugünkü cami kubbe taksimatının görünüşü.
Harcî teccimatın fazlalığı nazarı dikkati celbetmektedir.

48 — Fatih camii tabhane medresesi yanında develik adı verilen kervan-
saray binası. Bugün çökmüş bir vaziyettedir.

49 — Fatih Darüşşifasında bakiye kalan yegâne kısım bu duvar parçasıdır.

50 — Fatih Camiinin tabhane medresesi yan cephesi.
Bu cephe 1767 zelzelesinde harap olduğundan 1771 yılında tamir olunmuştur. Bugün mevcut tadilat ile barok profiller o tamirin hatırasıdır.

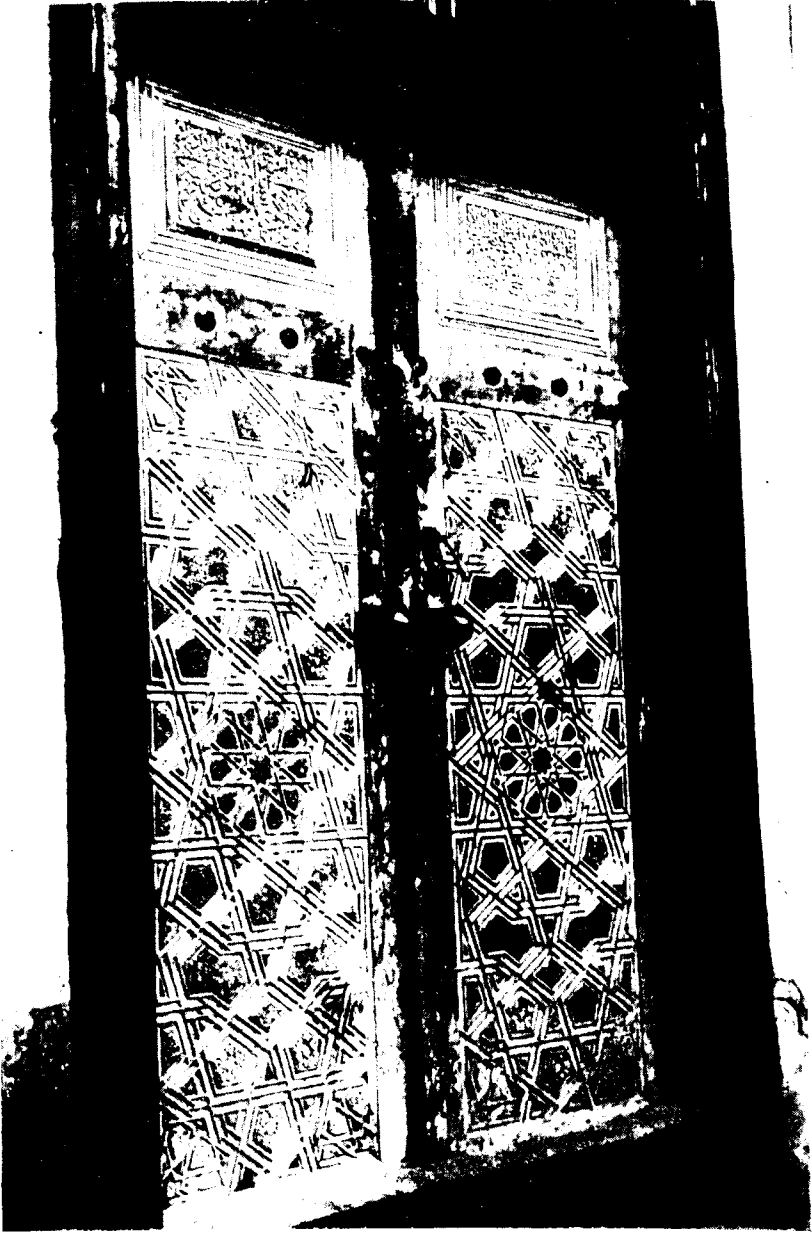
51 — Fatih tabhane medresesinin dış kapısı.
Sakin hatlarla süslenmiş olan bu kapı ön plâna alınmakla tebarüz
ettirilmiş ve ehemmiyet kazanmıştır.

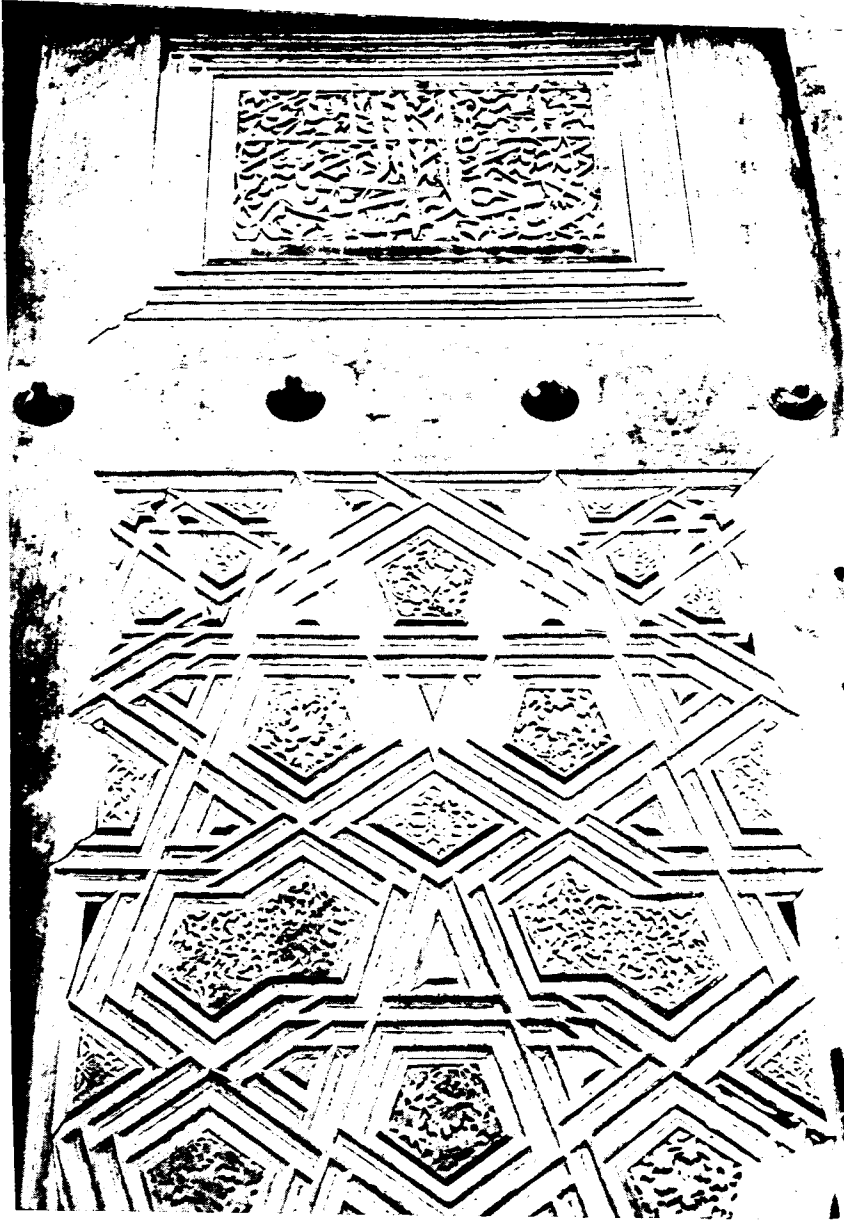
62 — Fatih medreselerinden birinin avlu giriş kemiği.
Bu kemer çok güzel çizilmiş ve inşa edilmiştir. 15 yüzyılın
inşa hususiyetlerini havidir.

52 — Fatih tabhane medresesinin derşane cephesi.
Avlu revakları, buradaki kubbe teşkilâtı İznikte Nilüfer hatun
imaretine müşabihtir.

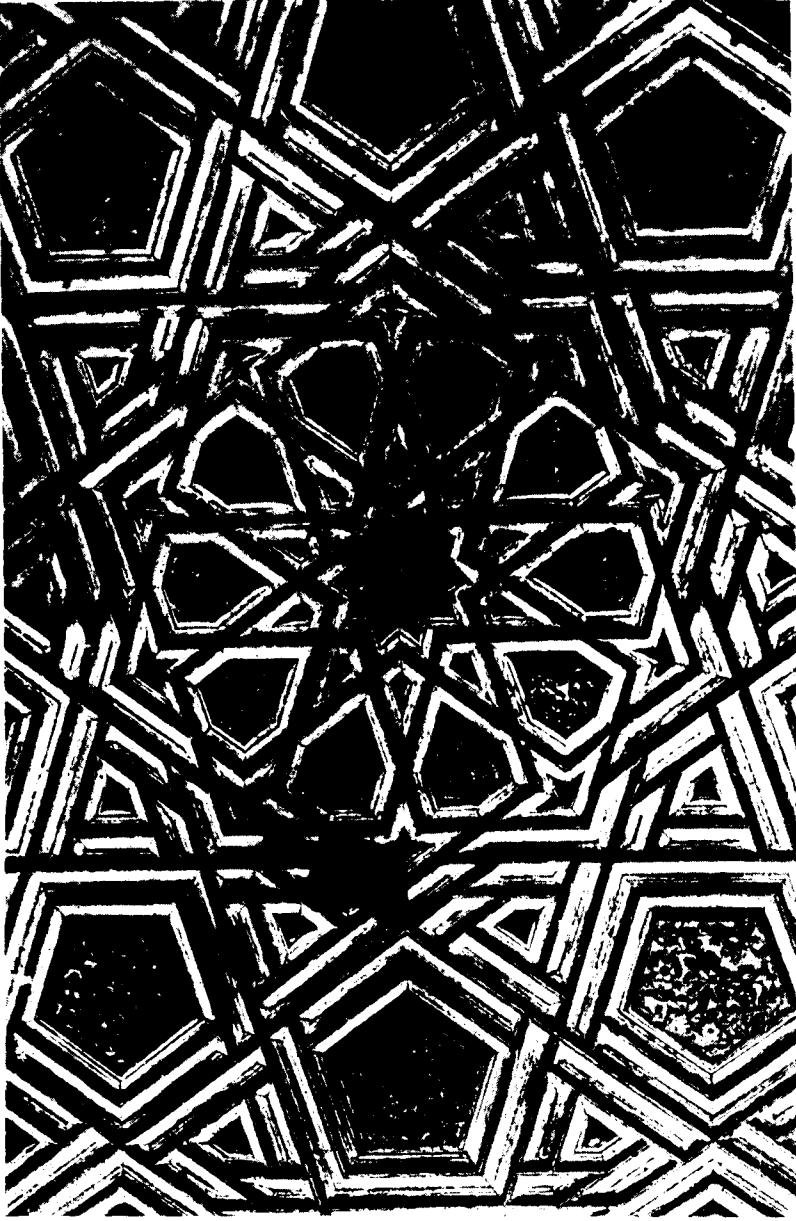

53 — Fatih Camii tabhane medresesinin dershane kapısı kanatları.
Bu çok nefis ağaç kapı kanatlarının işçiliğine pek az rastlanır.
Kitabe ve geçmeler beş asırdanberi hiç bozulmamış, bütün
san'atını muhafaza etmiştir.

54 — Fatih tabhane medresesi: Dershane kapısının ağaç kanatlarından biri. Çok kıymetli bir parçadır.

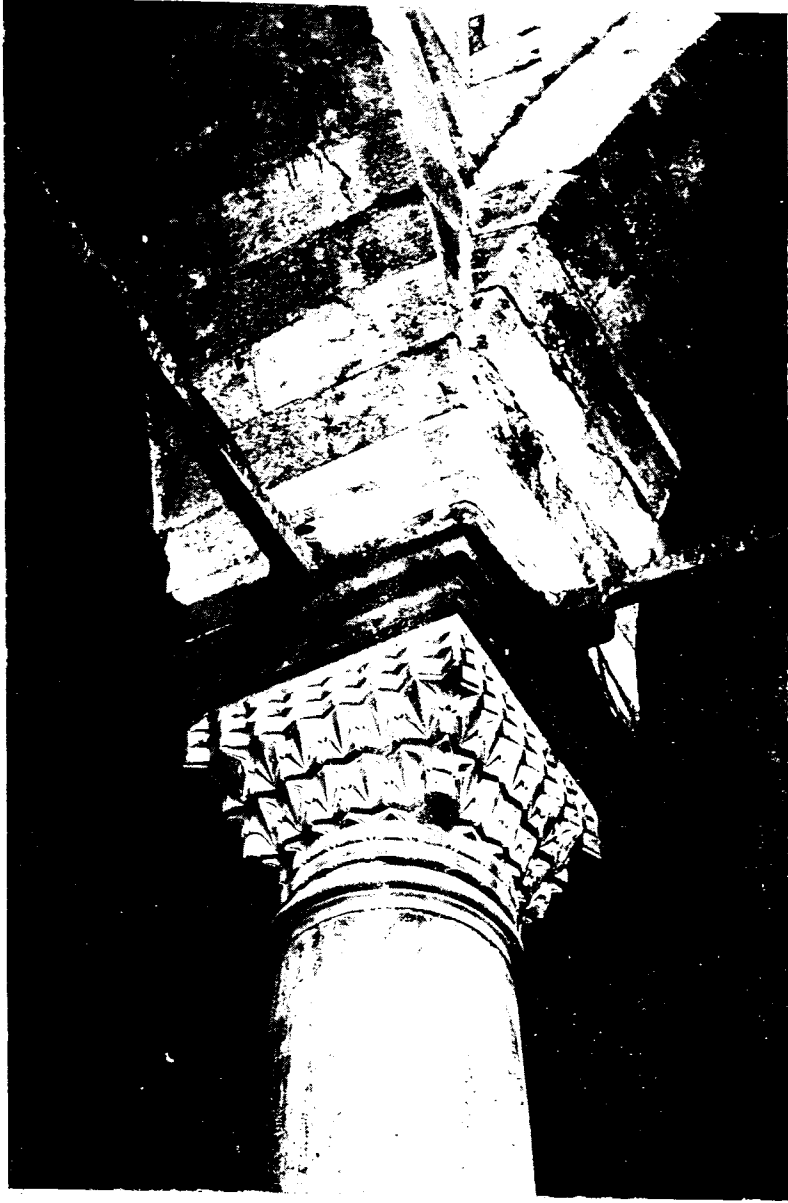
55 — Fatih tabhane medresesi: Dershane kapısının ağaç kanatlarından biri. İşçiliğin fevkalâdeliği beş asırlık olan bu kapının hali hazır vaziyetinden anlaşılır.

56 — Fatih tabhane medresesinde bulunan ve Türk mimarisinde çok orijinal bir parça olan bu direk kıymetli eserlerimizdendir.

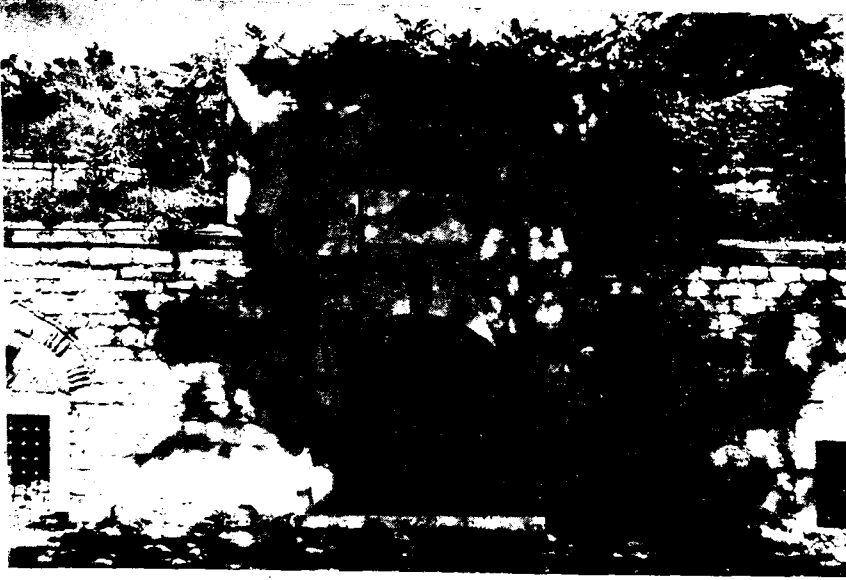
57 — Fatih tabhane medresesinde mevcut bu direkler mimari tarihimize emsaline pek az rastladığımız bir unsurdur.

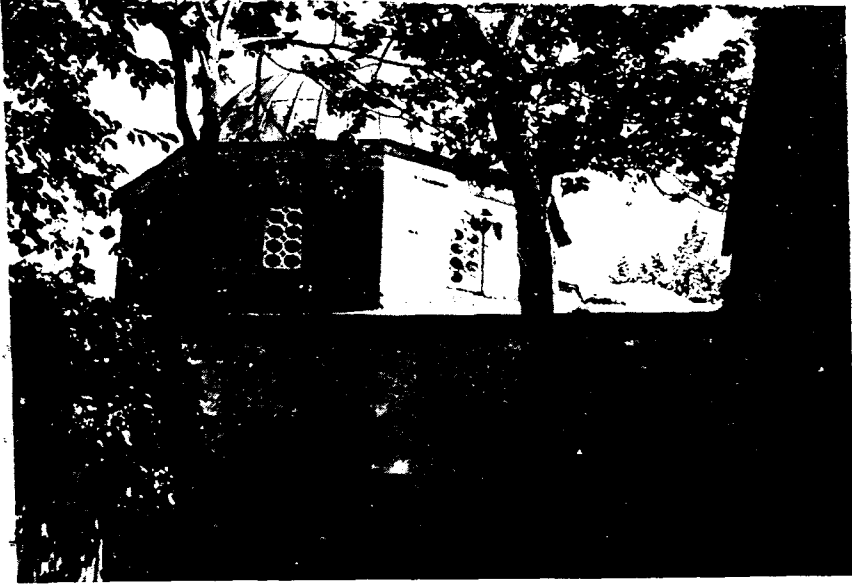
58 — Fatih tabhane medresesi direk başlıklarından biri. Fatih devrinden kalma başlıklardandır.

59 — Fatih tabhane medresesinde direk başlıklarından
Bu başlık Beyazid II devri başlıklarile mukayese edilmelidir.

60 — Fatih medreselerinden birinin kapısı.

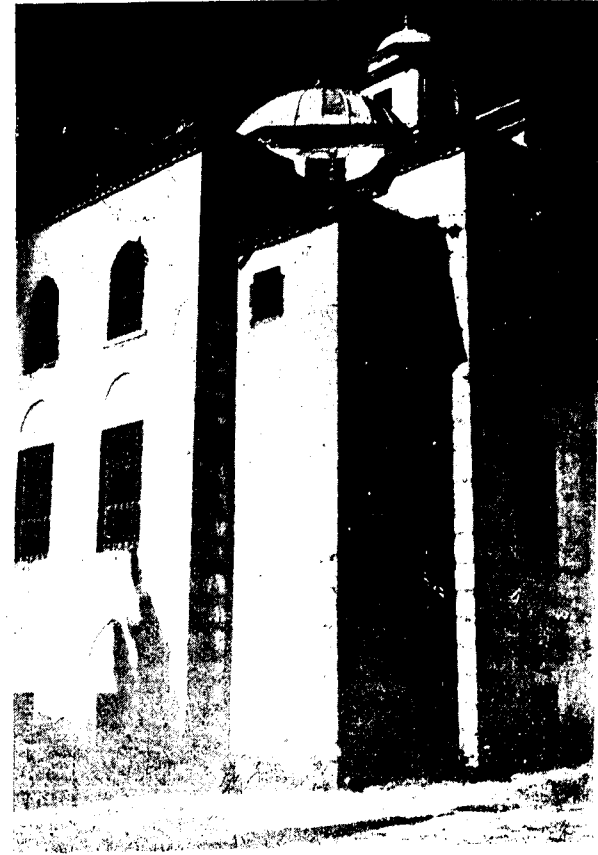
63 — Fatih camii medreselerinin dersane kubbelerinden
Fatih camiinin çevresindeki sekiz medresenin dersane kubbeleri başka başka sistemde inşa edilmişlerdir. Fakat bir kısmının tanburları resimde görüldüğü üzere fazla yüksektir. Bu hususiyet Bursa çevri karakterlerinden madut bir haldedir.

61 — Fatih medresesinin iç avlu revaklarından biri.

69 — Fatih camii hududu içinde 1232 de inşa olunan Naksidil mektebi bahçe kapısı.

68 — Fatih Camii türbeler avlusunda Mahmud I. tarafından 1755 tarihinde inşa ettirilen kütüphane binası.

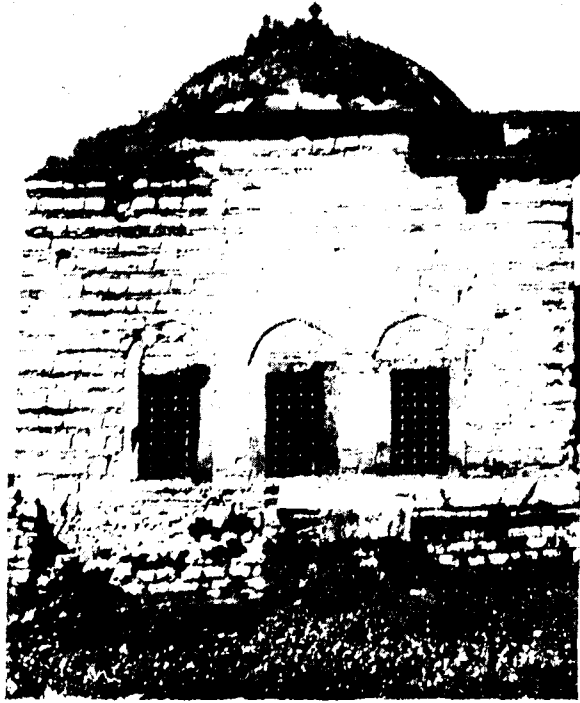

64 — Fatih medreselerinden birinin avlusu ve tuğla kemerleri.
Bu inşa tarzı Fatih devri karakterlerini tamamen muhafaza etmektedir.

65 — Fatih medreselerinden birinde kemer ve duvar inşaatı.
Tuğla ve taş işçiliği yalnız dahilde tatbik edilmiştir. Harici duvarlar
adi kesme taştan yapılmıştır.

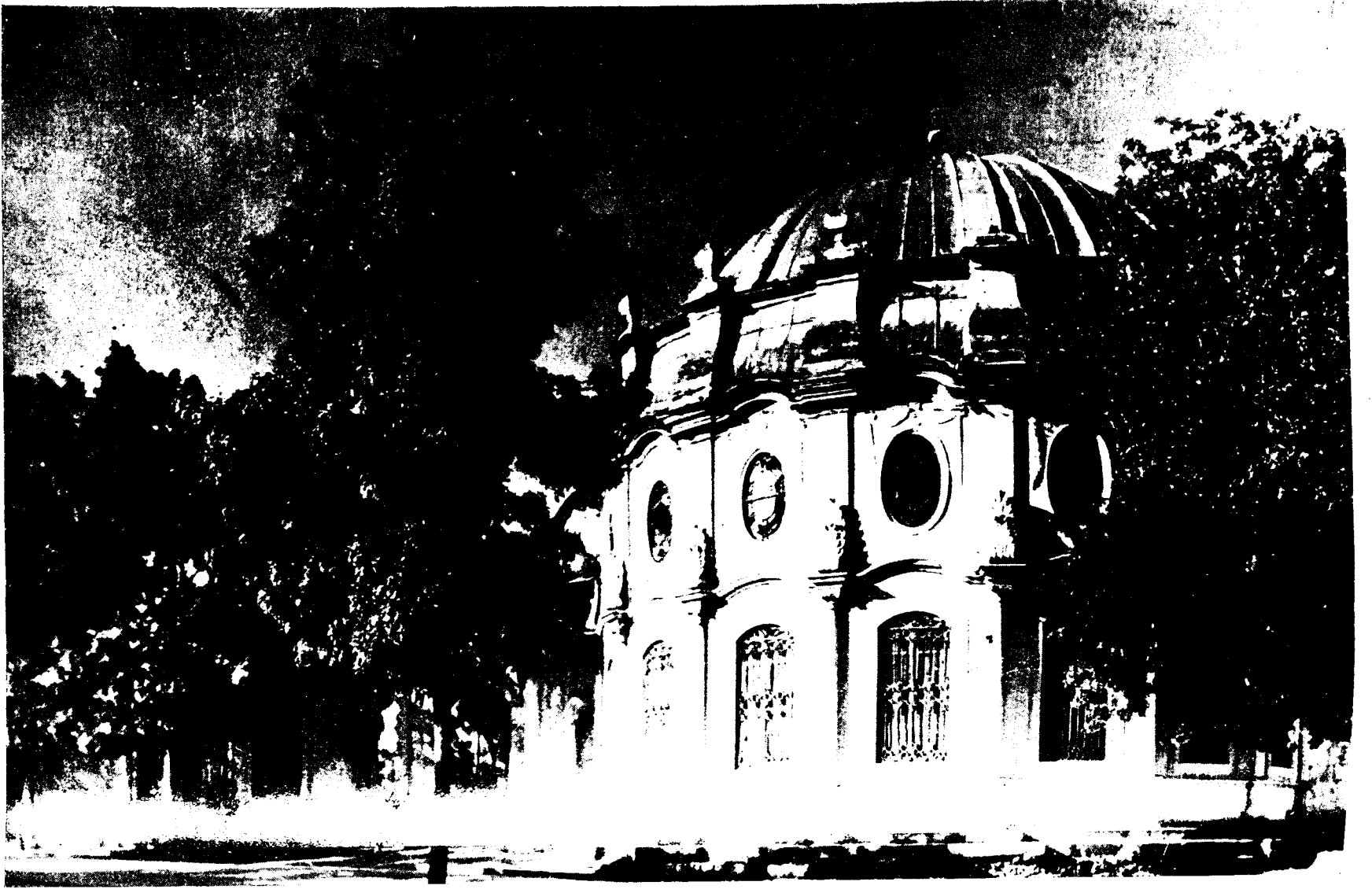

67 — Fatih camii avlusunda ve Malta carsısına nazır bina. Mahmud I tarafından mektebi sbyan olarak inşa ettirilmiştir.

66 — Fatih medreselerinin haricî pençere süge ve kemerleri.

Duvarlar tamamen basit kesme taş ve kemerler tuğladan inşa edilmiştir. Birkaç sıra tuğla hatıllar görülmemektedir

70 — Fatih Camii heyeti içinde 1232 de inşa ettirilen Nakşidil Sultan türbesi ve sebili